

BÖLÜM 10

ARDAHAN İLİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU VE GÜRCİSTAN İLE DIŞ TİCARETİNİN 2010-2017 DÖNEMİNDEKİ GELİŞİMİ ¹

Prof. Dr. Adem Üzümcü

Kafkas Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kars, Türkiye
ademuzumcu@kafkas.edu.tr

ÖZET

Ardahan ili, Türkiye'nin Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki sınır illerinden biridir. Ardahan ilinin sosyo-ekonomik durumu incelendiğinde tarıma dayalı ekonomik yapısının belirgin olduğu görülmektedir. Ardahan ilinin Gayri Safi Yurt içi Hasılası (GSYİH) içinde tarımın payı %27 düzeyindedir ve bu oranla Türkiye ortalamasının (%6,6) üç katının üzerinde paya sahiptir. Ardahan ili ekonomisinde tarım sektörü önemli olmasına karşın ilin tarımsal hâsıla düzeyinin Türkiye toplam tarımsal hâsıla düzeyi içindeki payı sadece %0,02 düzeyindedir. Yine Ardahan ilinde tarım sektörü, ilin toplam istihdamı içinde önemli yer tutmaktadır. İl ekonomisinin tarıma dayalı olmasının bir sonucu olarak Ardahan ili istihdamında tarımın payı %54 ile Türkiye istihdamında tarımın payının (%19) yaklaşık iki buçuk katı daha yüksek düzeydedir. Ardahan ili tarımsal faaliyetlerinde bitkisel üretimden daha çok hayvansal üretim, özellikle süt ve süt ürünleri üretimi yanı sıra arıcılık ve bal üretimi de büyük önem taşımaktadır. İlin sanayi düzeyinde incelenen dönemde görece bir artış olsa da il GSYİH içinde sanayinin payı %10 düzeyindedir ve Türkiye GSYİH içinde sanayinin payının %28 düzeyinde olduğu düşünüldüğünde ilin sanayi katma değerinin Türkiye ortalamasının üçte biri kadar olduğu anlaşılmaktadır. Ardahan ili GSYİH düzeyi oldukça düşüktür. Ayrıca ilin sanayinin daha çok tarıma dayalı sanayi (süt ürünleri üretimi, kaşar peyniri) olduğu ve ilde imalat sanayi ve diğer sanayi dallarında önemli yatırımların olmadığı da görülmektedir. Türkiye toplam GSYİH düzeyinin sadece %0,07 gibi bir miktarı Ardahan ilinde üretilmektedir. Ardahan ili kişi başı GSYİH düzeyi de Türkiye kişi başına GSYİH ortalamasının yarısına ancak ulaşabilmektedir. Bu bağlamda TÜİK tarafından açıklanan en güncel veri olan 2014 yılı itibarıyla ilin kişi başına GSYİH miktarı 6.360 dolar iken Türkiye'nin aynı yıl kişi başına GSYİH düzeyi 12.112 dolar düzeyinde gerçekleşmiştir.

* Bu makale, 10-12 Ekim 2018 tarihleri arasında düzenlenmiş olan I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda (I. International Politics And Social Science Symposium-IPSSS) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Olumsuz iklim koşulları, ekonomik faaliyetlerdeki yetersizlikler ve tarım sektörü dışında istihdam imkânlarının sınırlı olması nedeniyle Ardahan ili Türkiye'nin en fazla göç veren illeri arasında yer almaktadır. Bu çerçevede Ardahan ilinin nüfusu Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre, 2011'de 107.455 kişi iken 2017 yılı itibarıyla 97.096 kişiye gerilemiş, ilin nüfusu incelenen dönemde 10 bin kişiden daha fazla azalmıştır. Ardahan ili, 1996 ve 2013 yıllarında Devlet Planlama Teşkilatı ve 2011 yılında Kalkınma Bakanlığı tarafından yapılan sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi (SEGE) açısından 2011 yılı itibarıyla 81 il içinde 71. sırada bulunmaktadır. Ardahan ili Türkiye'de en fazla teşvik imkânı sağlanan 6. Bölge içinde yer almaktadır. Bununla birlikte Ardahan ilinin sağlanan yatırım teşviklerinden yeterince yararlanamadığı görülmektedir.

Ardahan ili, Kars, Erzurum ve Artvin illerine komşudur. Ayrıca Ardahan ilinin Gürcistan ile sınırı bulunmaktadır. Ancak Ardahan ili Gürcistan ile dış ticaret imkânından yeterince yararlanamamaktadır. Ardahan ilinin 2010-2017 dönemindeki dış ticaret miktarının yıllık ortalama 1-3 milyon dolar arasında değiştiği görülmektedir. Bu dönemde ithalatı 400 bin doları (2010) geçmeyen Ardahan ili, dış ticaretinde fazla vermekle birlikte ihracat yaptığı ürün çeşidi sayısı çok azdır. Ardahan ili ihracatının büyük bir kısmını Gürcistan'a yapmakta ve bu ülkeye daha çok çimento ihracatı gerçekleştirmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde, bu bildiriye Kuzeydoğu Anadolu bölgemizde bulunan Ardahan ilinin sosyo-ekonomik açıdan durumu (il GSYİH ve kişi başına GSYİH düzeyi, ilin GSYİH'nın sektörel dağılımı, ildeki istihdam düzeyi ve ildeki işsizlik durumu, ildeki enflasyon düzeyi, ilin SEGE açısından durumu v.b.) üzerinde durulmaktadır. Ayrıca bu bildiriye, Ardahan ili dış ticaretinin 2010-2017 dönemindeki gelişimi (ihracat ve ithalat miktarı, dış ticaretinin sektörel dağılımı, ilin dış ticaretinde önemli ülkeler ve en önemli ihracat fasılları) incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Ardahan Ekonomisi, SEGE, Dış Ticaret, Gürcistan.

GİRİŞ

Ardahan ili ülkemizin kuzeydoğusunda serhat bölgesinde Kars ve Iğdır illeri ile birlikte yer alan tarıma dayalı ekonomik yapısı ile öne çıkan bir ilimizdir. Iğdır ili, Kars ilinin bir ilçesi iken il yapıldığı gibi Gürcistan ile komşu Ardahan da 1992'de il olmuştur. Aslında 1921-1926 yılları arasında il ile kaza arasında bir yönetim biçimi olan mutasarrıflık yönetimi bulunan Ardahan ili böylece yeniden vilayet hâline gelmiştir (Ardahan Valiliği, 2018a).

Ardahan ili ülkemizin en az gelişmiş illeri arasında yer alan Kars ve Iğdır ili yanı sıra Ağrı ilini de içine alan TRA2 bölgesi illeri içinde en az nüfusa sahip olan il olarak dikkati çekmektedir. Ardahan ilinin nüfusu ADNKS sonuçlarına göre 2017 yılı itibarıyla 97.096 kişidir. İl merkezinin nüfusu 21.696 kişidir ve en

büyük ilçesi Göle'nin nüfusu 6.091 kişidir. Diğer 5 ilçenin belediye sınırları içindeki nüfusları 2-3 bin kişi arasındadır (TÜİK, 2018a). Ardahan ilinin nüfusunun oldukça az olmasının arka planında ilden net göç oranının yüksek olmasına yol açan sosyo-ekonomik açıdan geri kalmışlığının büyük rolü olduğu söylenebilir (Topçuoğlu, Oral-Demir, 2016: 133). İlin iklim koşullarının oldukça sert olması ve 1800 metre gibi oldukça yüksek rakımı (Ardahan Valiliği, 2018b), ildeki iktisadi faaliyetlerin hayvancılık ağırlıklı olmasına yol açtığı gibi diğer iktisadi alanlarda faaliyetlerin yeterince gelişmemesinin bir nedenini de oluşturmaktadır.

Ülkemizin ve bulunduğu bölgenin en fazla göç veren illeri arasında bulunan Ardahan ilinin tarıma, özelde hayvancılık ve arıcılığa dayanan ekonomik yapısı altında kalkınma sürecinde sınır ili olmasının avantajından yeterince yararlanıp yararlanmadığının araştırılması bu çalışmanın çıkış noktası olarak değerlendirilebilir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, ne yazık ki, yakın zamanda yayımlanan Ardahan ili ekonomisi, özelde dış ticareti ile ilgili çok az sayıda yayın mevcuttur. Bu nedenle bu çalışmanın kaynakça kısmında tarafımca yazılan üç bölümünü refere ettiğim, koordinatörlüğü tarafımca yapılan "TRA2 Bölgesi Dış Ekonomik Çevre Analizi" adlı SERKA yayınında 2012-2016 dönemini içeren dış ticaret verileri 2010-2017 dönemini içerecek biçimde güncellenmiş, TÜİK tarafından açıklanan 2018 yılı Ocak-Kasım dış ticaret verileri kısaca değerlendirilmiştir. Ayrıca Doğu Anadolu İhracatçıları Birliğinden (DAİB) yazışma yoluyla temin ettiğim üç kırımlı (il/ülke/fasıl) ihracat verileri SERKA çalışmasından farklı olarak 2010-2017 yıllarını içerecek biçimde bu çalışmada bulunmaktadır.

Öte yandan il (Düzyey 3) ve bölge (TRA2 Düzyey 2 Bölgesi) düzeyinde açıklanan GSYİH ve kişi başına GSYİH verileri 2004-2014 dönemini içermektedir. TÜİK, 12 Aralık 2016'da açıkladığı il düzeyindeki GSYİH verilerini güncellemediği için il düzeyinde GSYİH ve kişi başına GSYİH verilerinin 2014 yılı ilerisine götürülmesi mümkün değildir. TÜİK'in il ve bölge düzeyinde 12 Aralık 2016'da açıkladığı bu verileri güncellemesi ve 2018 yılına kadar getirmesi durumunda il ve bölge düzeyinde son dört yılda GSYİH gelişimi görülebilecektir.

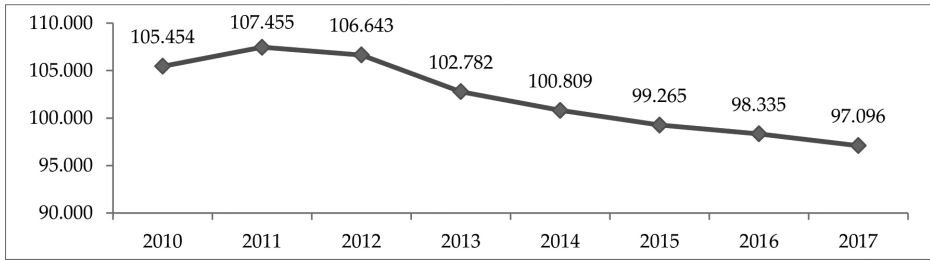
Bu noktada bu parantez arası bilgilerden sonra yine vurgulamak gerekir ki, Ardahan ilinin sosyo-ekonomik durumunun görülmesi ve sınır komşusu Gürcistan ile dış ticaretinin ne durumda olduğunun 2010-2017 dönemi bağlamında incelenmesi ve bu ülke ile dış ticaretinin özelliklerinin ortaya konması da çalışmamızın önemli amaçları arasında yer almaktadır. Bu çerçevede Ardahan ilinin Gürcistan'a yaptığı ihracatın bu dönemdeki gelişimi yanı sıra sınır komşusu ülkeye hangi ürün veya ürünler ihraç ettiğinin ele alınması da amaçlanmaktadır.

Bu çerçevede bildirimizin planı şu şekildedir. Başlangıçtaki girişimizin ardından ikinci başlıkta Ardahan ilinin sosyo-ekonomik durumu ele alınmakta, bu başlıkta ilin nüfusunun gelişimi ve ilin net göç durumu üzerinde durulmakta, ardından ilin ekonomisinin durumunu görmek amacıyla ilin GSYİH ve kişi başına GSYİH düzeyinin gelişimi, ilin GSYİH düzeyinin sektörel dağılımı

incelenmektedir. İl düzeyinde istihdamın sektörel dağılımı ve işsizlik verisi olmadığı için Ardahan'ın içinde yer aldığı TRA2 bölgesinde istihdamın sektörel dağılımı ve işsizlik durumu değerlendirilmekte ve son olarak Ardahan ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi (SEGE) açısından durumuna bakılmaktadır. Bildirinin üçüncü başlığında Gürcistan ekonomisi ile ilgili genel bilgiler yanı sıra Türkiye-Gürcistan dış ticaret gelişmelerine de kısaca yer verilmektedir. Bildirinin dördüncü başlığında Ardahan ili dış ticaretinin bu dönemdeki gelişimi ve dış ticaret özellikleri incelenmektedir. Bu çerçevede ilin ihracatının sektörel dağılımı ve ihracatta bulunduğu ülkeler ele alınmaktadır. Bildirinin beşinci başlığında Ardahan ilinin Gürcistan ile dış ticaretinin 2010-2017 dönemindeki gelişimi üzerinde durulmakta, bu ülkeye yaptığı ihracata konu ürünler yanı sıra ilin ihracatında Azerbaycan'ın öneminin azalırken Gürcistan'ın bu ülkenin yerini aldığı da gösterilmektedir. Bildirinin altıncı başlığında ise sonuç bağlamında kısa bir değerlendirme yer almaktadır.

1. ARDAHAN İLİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Ardahan ilinin sosyo-ekonomik durumunun analizine ilin nüfusunun 2010-2017 dönemindeki gelişimi ile başlayabiliriz. Ardahan ilinin bu dönemdeki nüfus gelişmeleri incelendiğinde ilin nüfusunun ADNKS sonuçlarına göre, Grafik 1'de görüldüğü üzere 2010'da 105 bin civarında iken 2011'de 107 bin düzeyine ulaşsa da daha sonra gerileyerek 2017'de yaklaşık 97 bin düzeyine inmiştir. Bu bağlamda Ardahan ilinin nüfus kaybı 8 yıl içinde 10 bin kişi civarında gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018a). Bu gerilemede nüfus artış hızının gerilemesi yanı sıra bu dönemde ilden gerçekleşen iç göçün olumsuz etkisinin olduğu da söylenebilir. Bu çerçevede Grafik 2'de görüldüğü üzere bu dönem içinde ilin aldığı göç miktarı 4586 kişi ile 5284 kişi arasında değişse de ilin verdiği göç miktarı daha yüksek miktarda (5986 ile 8033 kişi arasında) olmuştur. Sonuçta net iç göç miktarı Ardahan ilinde 2012 yılında 1063 kişi ile en düşük düzeye inse de 2014'te 2710 kişi ile en yüksek düzeye de ulaşabilmiş, bu dönemde ilden yılda ortalama net göç miktarı 2000 kişiye yakın olmuştur. Böylece bu dönemde ilin nüfus artış hızının gerilemesi ve net iç göç ilin nüfus kaybının nedenini oluşturmuştur.

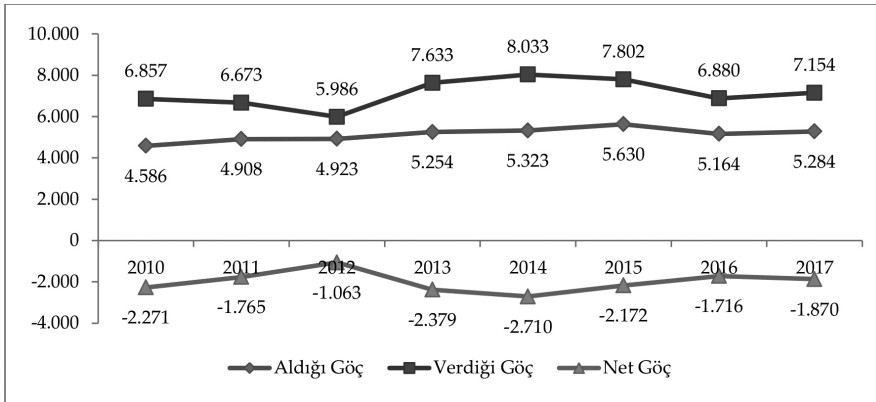

Grafik 1: Ardahan İli Nüfusunun 2010-2017 Döneminde Gelişimi (Kişi)

Kaynak: TÜİK, 2018a, ADNKS, Nüfus ve Göç İstatistikleri.

Bu noktada ilin göç vermesinde önemli etkenler arasında, zorlu iklim koşulları yanı sıra istihdam alanlarının yeterli olmaması ve yeni iş imkânlarının sınırlılığı, sağlık ve eğitim hizmetlerinin yetersizliği, güvenlik sorunu bağlamında olumsuz algılar, eğlenme dinlenme alanlarının yetersizliği, bürokratik sirkülasyonun fazla olması, altyapı yetersizliği, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde gerilik ve kalifiye eleman yetersizliği bulunmaktadır (Topçuğlu, Oral-Demir, 2016: 133-134);

Ardahan ili sosyal yapısı bağlamında ilin eğitim (okuryazarlık oranı, okullaşma oranı v.b.) ve sağlık (hastane, sağlık personeli sayısı v.b.) göstergelerinde son dönemde iyileşme Topçuoğlu-Oral vd., 2016: 134-136) olsa bile TRA2 bölgesi illerinin tamamında olduğu gibi bu göstergeler Türkiye ortalaması ile karşılaştırıldığında geri durumdadır (Üzümcü, 2018a: 33-34). Bölgeden ve Ardahan ilinden göçün ortaya çıkmasında yukarıda belirtildiği gibi ilin ekonomik faaliyet alanlarının sınırlı olması, tarıma ve hayvancılığa dayalı ekonomik yapıda gerilik, sanayi düzeyinin Türkiye ortalamasına göre çok geri olmasının etkili olduğu söylenebilir. (Üzümcü- Özyakışır, 2013).

Grafik 2: Ardahan ilinde Göç Olgusunun 2010-2017 Döneminde Gelişimi (Kişi)

Kaynak: TÜİK, 2018a, ADNKS, Nüfus ve Göç İstatistikleri.

Ardahan ilinin sosyo-ekonomik yapısı bağlamında ilin GSYİH düzeyinin ve kişi başına GSYİH düzeyinin gelişimlerine bakılırsa, giriş kısmında belirtildiği gibi TÜİK'in il ve bölge düzeyinde sağladığı GSYİH verileri 2004-2014 dönemini kapsamakta, daha yakın tarihli güncel veri ne yazık ki bulunmamaktadır. Bu nedenle Tablo 1'de Ardahan GSYİH'nun 2004-2014 dönemindeki gelişimi yer almaktadır. Tabloda Ardahan ili yanı sıra TRA2 bölgesi ve Türkiye GSYİH düzeyi de gösterilerek il GSYİH düzeyinde bu dönemdeki gelişmenin mukayese imkânı sağlanmaktadır (TÜİK, 2018b).

Öte yandan TÜİK'in açıkladığı il ve bölge düzeyindeki GSYİH verilerinin 2014 yılında sona ermesi, 2018 yılına gelen veriler olmaması ve açıklanan verilerin sabit fiyatlarla (reel olmaması) verilmemesi gibi eksikliklerine rağmen

men Tablo 1, Ardahan ili ekonomisi hakkında genel bir bilgi ve mukayese imkânı vermektedir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere cari fiyatlarla il GSYİH düzeyi yaklaşık 484 milyon TL’den 2014’te 1 milyar 416 milyon TL’ye yükselmiştir.

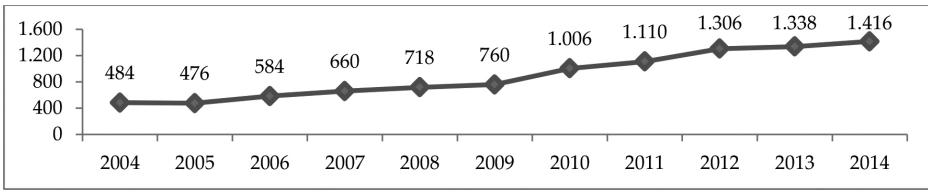
Tablo 1: Ardahan, TRA2 Bölgesi ve Türkiye’nin GSYİH Düzeyinin Gelişimi (2004-2014)

(Cari Fiyatlarla, Bin TL)

YIL	Ardahan	TRA2	TÜRKİYE	Ardahan / TRA2	Ardahan / TÜRKİYE
2004	483.818	3.892.183	577.023.497	12,4	0,08
2005	476.483	4.362.928	673.702.943	10,9	0,07
2006	584.437	5.003.096	789.227.555	11,7	0,07
2007	659.534	5.454.498	880.460.879	12,1	0,07
2008	717.594	5.992.175	994.782.858	12,0	0,07
2009	760.061	6.364.617	999.191.848	11,9	0,08
2010	1.006.271	8.054.964	1.160.013.978	12,5	0,09
2011	1.110.322	9.043.484	1.394.477.166	12,3	0,08
2012	1.305.831	10.621.826	1.569.672.115	12,3	0,08
2013	1.337.926	11.383.947	1.809.713.087	11,8	0,07
2014	1.415.843	12.425.511	2.044.465.876	11,4	0,07

Kaynak: TÜİK, 2018b, Bölgesel GSYİH İstatistikleri.

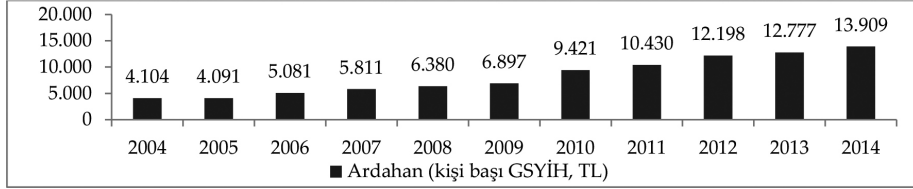
Grafik 3’te görüldüğü üzere cari fiyatlarla bu dönemde il GSYİH düzeyinin dönem başı ile kıyaslandığında yaklaşık 3 katına çıktığı söylenebilir de ilin GSYİH düzeyi Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini içine alan TRA2 bölgesi GSYİH düzeyinin %11-12 arasındaki bir katma değeri üretebilmektedir. Ayrıca ilin GSYİH düzeyi Türkiye GSYİH düzeyinin 2014 yılı itibarıyla %0,07 gibi çok düşük bir miktarını sağlamaktadır.

Grafik 3: Ardahan İli GSYİH Düzeyinin 2004-2014 Döneminde Gelişimi (Milyon TL)

Kaynak: TÜİK, 2018c, İl Bazında GSYİH, 2004-2014, Haber Bülteni, Ankara, 12 Aralık 2016.

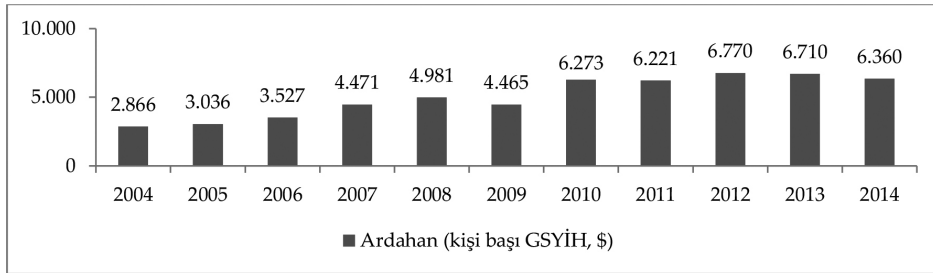
Öte yandan Ardahan ilinin kişi başına GSYİH düzeyinin cari fiyatlarla TL cinsinden 2004-2014 dönemindeki gelişimi Grafik 4’te ve cari fiyatlarla dolar cinsinden gelişimi de Grafik 5’te yer almaktadır. Grafik 4’te görüldüğü üzere il mutlak GSYİH düzeyine benzer biçimde cari fiyatlarla ilin kişi başına GSYİH düzeyinin de bu dönemde yaklaşık 3 kat artarak 2004’te 4.104 TL iken 2014 yılında 13.909 TL düzeyine yükseldiği görülmektedir (TÜİK, 2018c).

Grafik 4: Ardahan İli Kişi Başı GSYİH Düzeyinin 2004-2014 Dönemindeki Gelişimi (TL)

Kaynak: TÜİK, 2018c, İl Bazında GSYİH, 2004-2014, Haber Bülteni, Ankara, 12 Aralık 2016.

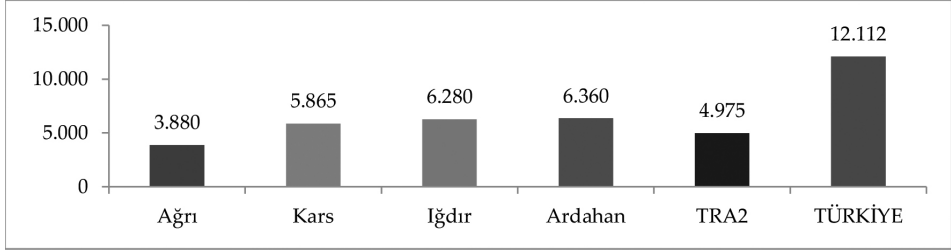
Ardahan ilinin mutlak GSYİH düzeyi gibi kişi başına GSYİH düzeyinin 2005 yılındaki cüzi miktardaki gerileme dışında düzenli biçimde arttığı dikkati çekmektedir. Buna karşılık Ardahan ili kişi başına GSYİH düzeyinin cari fiyatlarla dolar cinsinden 2004'te 2.866 dolarken 2012'de 6.770 dolara kadar ulaştığı ve daha sonra iki yıl üst üste gerileyerek 2014'te 6.360 dolara indiği görülmektedir (TÜİK, 2018c).

Grafik 5: Ardahan İli Kişi Başı GSYİH Düzeyinin 2004-2014 Dönemi Gelişimi (Dolar)

Kaynak: TÜİK, 2018c, İl Bazında GSYİH, 2004-2014, Haber Bülteni, Ankara, 12 Aralık 2016.

Grafik 5'te görüldüğü üzere Ardahan ili kişi başı GSYİH düzeyi sadece küresel krizin vurduğu 2009 yılında değil 2011, 2013 ve 2014 yıllarında da gerilemiştir. Bu durumun bu yıllarda TL'nin dolara karşı değer kaybı nedeniyle ortaya çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Bu bağlamda grafikte görülen cari fiyatlarla dolar cinsinden Ardahan ili kişi başına GSYİH düzeyinin TL'nin daha fazla değer yitirdiği 2015 sonrası (Türkiye'nin kişi başına gelir düzeyinin gerilemesinde olduğu gibi) dolar cinsinden daha da düştüğü tahmin edilebilir. Öte yandan cari fiyatlarla dolar cinsinden Ardahan ili kişi başına GSYİH düzeyinin TRA2 bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırılması daha iyi değerlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda Grafik 6'da Ardahan ili yanı sıra TRA2 bölgesinin diğer illeri ve Türkiye kişi başına GSYİH düzeyinin 2014 yılı itibarıyla durumu da Grafik 6'da görülmektedir.

Grafik 6: Ardahan, TRA2 Bölgesi illeri ve Türkiye Kişi Başı GSYİH Düzeyi: 2014 (Dolar)

Kaynak: TÜİK, 2018c, İl Bazında GSYİH, 2004-2014, Haber Bülteni, Ankara, 12 Aralık 2016.

Bu çerçevede grafikte görüldüğü üzere bölge illeri içinde dolar cinsinden en yüksek kişi başına gelir düzeyi 2014 yılı itibarıyla 6.360 dolarla Ardahan iline aittir. Bununla birlikte bu durumun Ardahan ilinin 100 bin civarına inen nüfusu nedeniyle ortaya çıktığı da söylenebilir. Nitekim nüfusu fazla olan Ağrı ilinin kişi başına geliri sadece 3.880 dolardır ve TRA2 bölgesi ortalamasının (4.975 dolar) gerisinde olduğu dikkati çekmektedir. Bununla birlikte Ardahan ilinin kişi başına gelir düzeyinin bu yıldaki Türkiye kişi başına gelirinin (12.112 dolar) yarısının biraz üzerinde (%52,5) olduğu ve TRA2 bölgesi kişi başına gelir ortalamasının da Türkiye ortalamasının %41'ne ancak erişebilmesi bölgedeki ekonomik faaliyetlerin yetersizliğini ve bölgenin sosyo-ekonomik açıdan geri kalmışlığını teyit etmektedir (Üzümcü, 2018a: 36).

Bu noktada Ardahan ili GSYİH düzeyinin sektörel dağılımına 2004 ve 2014 yılları itibarıyla mukayeseli biçimde bakıldığında ilin sosyo-ekonomik yapısında tarım sektörünün önemli bir yeri olduğu açıkça görülmektedir (TÜİK, 2018d). Bununla birlikte Ardahan ili ve TRA2 bölgesinin tarım sektörü hâsılasının Türkiye'nin toplam tarım sektörü üretimi/hâsılası içindeki payının oldukça düşük düzeylerde kalması dikkat çekicidir. Bu durum Tablo 2'de görüldüğü üzere Ardahan ili ve TRA2 bölgesinin tarım ve hayvancılığa dayalı bir il ve bölge olsa da ülkemizin Ege Bölgesi, Marmara Bölgesi (özellikle Bursa, Balıkesir) ve İç Anadolu bölgesinde ülkemizin toplam tarımsal katma değerinin daha fazla kısmının daha verimli biçimde bu bölgelerde üretilmesiyle açıklanabilmektedir. Bu çerçevede Tablo 2'de görüldüğü gibi 2004 yılı itibarıyla Ardahan ili tarımsal hâsıla miktarı 186,5 milyon TL değeriyle TRA2 bölgesi tarımsal hâsılasının %15,1 kadarını ve Türkiye tarımsal toplam katma değerinin sadece %0,34 kadarını üretebilmiştir. Ardahan ilinin 2004 yılı ürettiği sanayi katma değeri 27 milyon TL olurken bu miktarla TRA2 bölgesi toplam sanayi katma değerinin Ardahan ili sadece %8,7 ve Türkiye sanayi katma değerinin %0,02 gibi çok düşük miktarını üretebilmiştir. Ardahan ili hizmetler üretimi değeri 2004 yılında 209,2 milyon TL düzeyinde gerçekleşmiştir ki, bu üretim değeri TRA2 bölgesi hizmetler üretim değerinin %11,3 kadarına ve Türkiye hizmetler hâsılasının sadece %0,07 kadarına karşılık gelmektedir (TÜİK, 2018d).

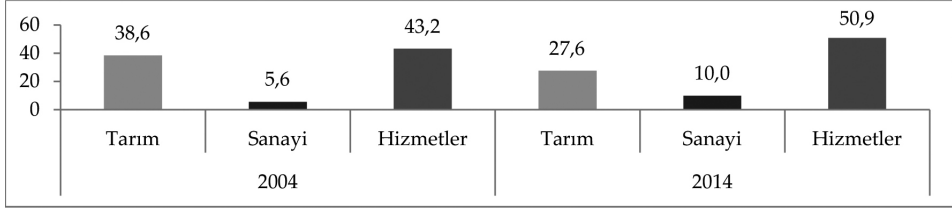
Tablo 2: Ardahan, TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de Sektörel Üretim Düzeyi (2004 ve 2014)
(Cari Fiyatlarla, Bin TL ve %)

	2004			2014		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Ardahan	186.558	27.057	209.192	390.353	141.113	720.749
TRA 2	1.234.102	310.246	1.857.015	2.833.632	1.571.049	6.584.831
Türkiye	54.365.145	145.005.909	304.887.404	134.724.745	576.440.635	1.097.024.575
Ardahan / TRA2	15,1	8,7	11,3	13,8	9,0	10,9
Ardahan / TÜRKİYE	0,34	0,02	0,07	0,29	0,02	0,07

Kaynak: TÜİK, 2018d, İl Bazında Gayrisafi Yurt içi Hâsıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre.

Ardahan ili tarımsal hâsılası 2014 yılına bakıldığında miktar olarak 390,3 milyon TL’ye yükselse de hem bölge toplam tarımsal hâsılası içindeki payı %13,8 düzeyine inmiş, hem de Türkiye toplam tarımsal hâsılası içindeki payı görece gerileyerek %0,29 düzeyine inmiştir. Bu veri, ekonomisi tarıma, özde hayvancılığa dayalı Ardahan ilinin tarımsal üretim değerinin Türkiye toplam tarımsal hâsılası içindeki payının %1 düzeyini bile bulmaması ilin geçim kaynağı olarak tarımsal faaliyetlerde verimliliğin (çiftçi başına ve hektar başına) çok düşük olması ile açıklanabilmektedir (Topçuoğlu-Oral vd. 2016: 138). Ardahan ili için önemli olsa bile ilde üretilen tarımsal katma değer Türkiye toplam tarımsal katma değeri içinde oldukça önemsiz oranda olması da bu durumu doğrulamaktadır. Tabloya bakıldığında bölge sanayi hâsılası içindeki Ardahan ili sanayi hâsılasının 2014’te görece az da olsa yükselerek %9 civarına yükselmesi Ardahan ili için olumlu görülebilir. Bununla birlikte bölge tarımsal hâsılası ve hizmetler hâsılası içinde Ardahan ilinin gerilediği düşünüldüğünde bu değerlendirmeye dahi ihtiyatla bakılması gerektiği söylenebilir.

Öte yandan Ardahan ilinin sektörel hâsılasının dikey bir karşılaştırma ile bölge ve Türkiye hâsılasına bölünmesi yerine yatay biçimde ilin kendi toplam GSYİH düzeyine (2004 yılı için yaklaşık 484 milyon TL ve 2014 yılı için yaklaşık 1 milyar 416 milyon TL) bölünerek Ardahan ili ekonomisinde her bir sektörün görece önem derecelerini görmek de mümkündür. Bu yapıldığında Ardahan ilinin her bir sektörün üretim değerinin kendi il GSYİH içindeki payı görüleceği gibi TRA2 bölgesi GSYİH ve Türkiye GSYİH içinde her bir sektörün oransal paylarına bakarak bir mukayese yapmak da analizimiz açısından daha sağlıklı olacaktır (TÜİK, 2018d). Bu çerçevede Ardahan ilinin 2004 ve 2014 yıllarına ait GSYİH düzeyleri içinde tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin il GSYİH içindeki payının gelişimi Grafik 7’de görülmektedir.

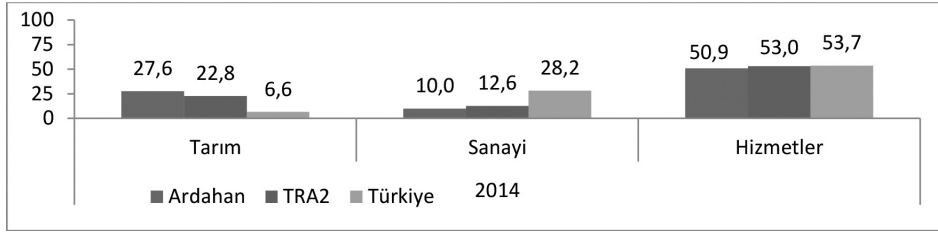
Grafik 7: Ardahan İli GSYİH Düzeyinin Sektörlere Göre Dağılımı (2004 ve 2014, %)

Kaynak: TÜİK, 2018d, İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre.

Grafikte görüldüğü üzere, Ardahan ilinin kendi GSYİH düzeyi içinde her bir sektörün ürettiği hâsılanın oransal payına bakıldığında hem 2004 ve hem de 2014 yılında ilk sırada bulunan sektörün hizmetler sektörü olduğu görülmekte ve 2004 yılından 2014 yılına kadar geçen sürede hizmetler sektörünün il GSYİH içindeki payının %43,2 düzeyinden %50,9 oranına doğru yükseldiği görülmektedir. Bu çerçevede TRA2 bölgesinde ve Türkiye’de olduğu gibi hizmetler sektörünün üretim yani GSYİH içindeki payının artmasına paralel bir gelişmenin Ardahan ilinde de yaşandığı söylenebilir. Öte yandan Grafik 7’de görüldüğü üzere Ardahan ili GSYİH içinde tarım sektörü hizmetler sektörünün ardından ikinci sıradaki önemli sektör durumdadır. Bununla birlikte tarım sektörü hâsılasının il GSYİH içindeki oransal payının 2004’te %38,6 düzeyinde iken 2014 yılında %27,6 düzeyine gerilediği dikkati çekmektedir. Bu durumun ilde tarımsal katma değerlerin cari fiyatlarla bu dönemde artmasına karşılık diğer sektörlerin ürettiği katma değerlerin daha fazla artmasıyla ve tarım sektörünün bölge ve Türkiye örneğinde olduğu gibi görece öneminin azalmasıyla açıklamak mümkündür. Ardahan ili GSYİH içinde sanayi sektörünün payı üçüncü sıradadır. Ancak hizmetler sektöründe olduğu gibi sanayi sektörü katma değerinin bu dönemde öneminin arttığı ve sektörün il GSYİH içindeki payının 2004’te %5,6 düzeyindeyken 2014’te %10 düzeyine ulaştığı görülmektedir.

Bu noktada sadece 2014 yılı itibarıyla her bir sektörün Ardahan ili, TRA2 bölgesi ve Türkiye GSYİH içindeki oransal payını görerek bir mukayese yapmak yukarıdaki grafikte görülen gelişmeyi daha sağlıklı şekilde analiz etmemize imkân tanımaktadır. Bu bağlamda Grafik 8’de 2014 yılı itibarıyla sektörlerin GSYİH içindeki payının il, bölge ve Türkiye ölçeğinde durumunu göstermekte ve bir karşılaştırma yapmamızı sağlamaktadır (TÜİK, 2018d). Grafik 8’de görüldüğü üzere 2014 yılı itibarıyla Türkiye GSYİH’si içinde tarım sektörünün payı sadece %6,6 iken TRA2 bölgesinde Türkiye’nin üç katı (%22,8) ve Ardahan ilinde tarımın il GSYİH içindeki payı, Türkiye ortalamasının 4 katına yakındır. Bu durum ilde tarım ve hayvancılığın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Ardahan ilinde tarımsal verim ve üretim değerinin düşüklüğü ilde tarımdan geçimini sağlayan çiftçi açısından göreceliği yoksulluğun nedenini oluşturmaktadır.

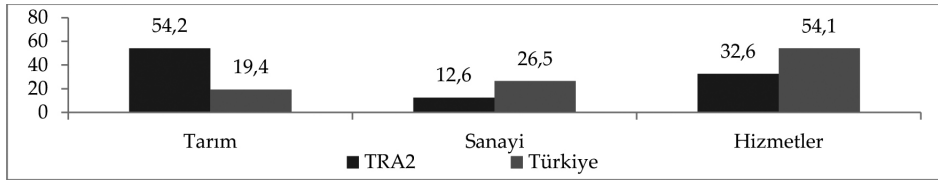
Öte yandan Ardahan ilinde sanayinin geri kalmışlığı sanayinin il GSYİH içinde aldığı paya yansımıştır. Sanayinin Türkiye GSYİH içinde payı %28,2 iken TRA2 bölgesi içindeki payı %12,6 ve Ardahan ili GSYİH içindeki payı sadece %10 oranındadır ki, bu oran Ardahan ilinde sanayinin payının Türkiye'nin neredeyse üçte birine ancak ulaşabildiği anlamına gelmektedir. Bu iki sektörün aksine hizmetler sektörünün il GSYİH içinde aldığı pay yaklaşık %51'lik oranla TRA2 bölgesi ortalaması (%53) ve Türkiye ortalamasına (%53,7) yakın seyretmektedir.

Grafik 8: Ardahan, TRA2 Bölgesi ve Türkiye'de Sektörlerin Payları (2014, %)

Kaynak: TÜİK, 2018d, İl Bazında Gayrisafi Yurt içi Hâsıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre.

Ardahan ili sosyo-ekonomik durumu anlamında ilde istihdamın sektörlere göre dağılımına bakmak istediğimizde il düzeyinde istihdamın sektörlere göre dağılımı verilerini 2014 yılı sonrasında TÜİK yayınlamadığı için TRA2 bölgesine ilişkin verilerden yararlanmamız gerekmiştir (TÜİK, 2018e). TRA2 bölgesi verileri istihdamın sektörlere göre dağılımına ilişkin Ardahan ili verilerinin tam yerini tutmasa da TRA2 bölgesinin kendi içinde görece homojen illerden oluştuğu düşünüldüğünde ilde istihdamın en doğruya yakın resmini verebilmektedir. Bu bağlamda Grafik 9'da TRA2 bölgesi ve Türkiye'de istihdamın 2017 yılı itibarıyla sektörlere göre dağılımı görülmektedir.

Grafik 9: TRA2 Bölgesi ve Türkiye'de İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı (2017, %)

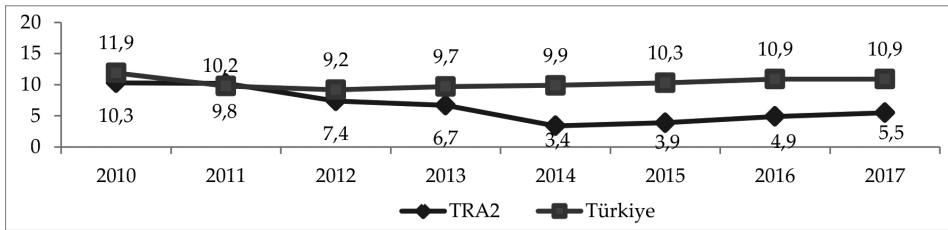
Kaynak: TÜİK, 2018e, İşgücü İstatistikleri, Bölgesel Sonuçları.

Grafikte görüldüğü üzere TRA2 bölgesinde sektörler içinde 2017 yılı itibarıyla %54 payla tarım en fazla istihdamın sağlandığı sektör durumundadır. Buna karşılık Türkiye'de toplam istihdam içinde tarımın payı %19,4 düzeyine inmiştir. Bu bağlamda bölgede ve Ardahan ilinde tarımda istihdam edilenlerin

payı Türkiye ortalamasının 2,5 katı düzeydedir. TRA2 bölgesinde istihdamda sektörünün oransal payının bu kadar yüksek olmasında bölgede diğer sektörlerde istihdam imkânlarının az olması yanı sıra bölge illerinde tarım sektöründe gizli işsizlik ve ücretsiz aile işçiliğinin yaygın olmasının etkisi bulunmaktadır.

Öte yandan bölgede sanayinin istihdam içindeki payı da (%12,6) Türkiye ortalamasının (%26,5) yarısını ancak bulmaktadır. TRA2 bölgesinde hizmetler sektörünün istihdam içindeki payı (%32,6), Türkiye'nin (%54,1) oldukça gerisinde bulunmaktadır. Burada Ardahan ilinin mevcut ekonomik durumu dikkate alındığında istihdamın sektörel dağılımında Ardahan ilinin tarımsal istihdam payının bölge ortalamasına yakın, sanayi istihdamının TRA2 bölgesine göre 1-2 puan düşük olması beklenebilir. İstihdamın sektörlere göre dağılımına ilişkin veriler bölge ve özelde Ardahan ilinde geçim kapısının tarım olduğu ve istihdamın neredeyse yarısının bu sektörde sağlandığı, bu sektörün TRA2 bölgesi GSYİH içinde payının %23 payla istihdam oranının (%54) yarısını bulduğu düşünüldüğünde çiftçinin il/bölge GSYİH içindeki payına oranla istihdamın yüksek düzeylerde olduğu, sektörde gizli işsizlik ve ücretsiz aile işçiliği nedeniyle 2 çiftçinin ancak bir dilim il GSYİH pastasından pay aldığını göstermektedir.

Yine il düzeyinde TÜİK tarafından verilmeyen işsizlik verilerine TRA2 bölgesi özelinde bakabiliriz. Bu çerçevede Grafik 10'da TRA2 bölgesi ve Türkiye'de 2010-2017 döneminde işsizlik oranlarının gelişimi görülmektedir.

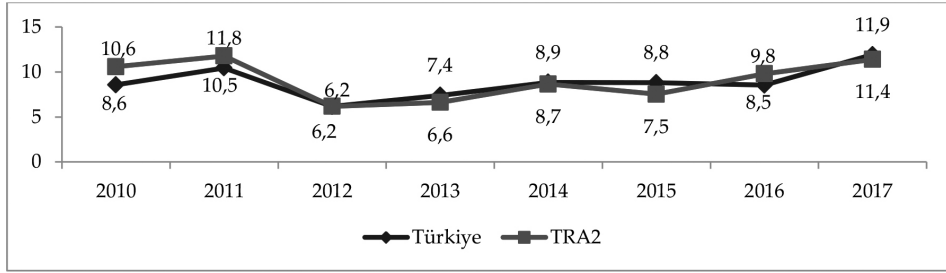
Grafik 10: TRA2 Bölgesi ve Türkiye'de İşsizlik Oranının Gelişimi (2010-2017, %)

Kaynak: TÜİK, 2018e, İşgücü İstatistikleri, Bölgesel Sonuçları.

Grafikte görüldüğü üzere TRA2 bölgesinde küresel krizin hemen sonrasındaki iki yılda 2010 ve 2011'de işsizlik oranları Türkiye ortalamasına yakın seyrederken izleyen yıllarda giderek gerilemiş ve 2014'te %3,4 gibi düşük oranda tahmin edilmiştir. Türkiye'de işsizlik oranlarının 2015 yılıyla birlikte artmasına paralel biçimde TRA2 bölgesi işsizlik oranları yükselmiş ve 2017'de %5,5 olmuştur (TÜİK, 2018e). Bölgede ve Ardahan ilinde 2017 yılı itibarıyla işsizlik oranının neredeyse Türkiye işsizlik oranının yarısında olduğu grafikte görülmektedir ki, bu durumun bölgede tarımda ücretsiz aile işçiliği ve tarım sektöründe çalışıyor görünen gizli işsizlikten kaynaklandığı söylenebilir. Özetle kentleşme oranı ve nüfusun az olduğu Ardahan ilinde

ve TRA2 bölgesinde diğer sektörlerde istihdam imkânları sınırlı olduğu için kişiler açık işsiz yerine gizli işsiz veya ücretsiz aile işçisi olarak tarımda istihdam edilmekte, dolayısıyla bölgede resmî kayıtlı işsizlik oranları düşük düzeyde seyretmektedir.

Yine TÜİK (2018f), tarafından bölgesel düzeyde açıklanan enflasyon verilerinin (TÜFE), TRA2 bölgesi ve Türkiye’de 2010-2017 dönemindeki gelişimi de Grafik 11’de görülmektedir.

Grafik 11: TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de Enflasyonun (TÜFE) Gelişimi (2010-2017, %)

Kaynak: TÜİK, 2018f, İstatistikî Bölgelere Göre TÜFE ve Değişim Oranı (%)

Grafikte görüldüğü üzere işsizlik oranının aksine Türkiye ve TRA2 bölgesinde ve dolayısıyla Ardahan’da 2010-2017 döneminde enflasyon (TÜFE) oranının Türkiye ortalamasına oldukça yakın olduğu ve bazı yıllarda çok az da olsa Türkiye ortalamasının üzerinde iken bazı yıllarda görece daha az olduğu dikkati çekmektedir.

Bu noktada Ardahan ili ve TRA2 bölgesinde sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksine (SEGE) ilişkin gelişmelere yer vererek Ardahan ilinin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin analizi tamamlayabiliriz. Bilindiği gibi SEGE çalışmaları, ülkemizde illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini belirlemek, kamu teşvikleri/yatırımlarında öncelik verilecek iller/bölgeleri tespit etmek amacıyla yapılmaktadır. İlk iki çalışma 1996 ve 2003’te DPT tarafından yapılmış, DPT’nin Kalkınma Bakanlığına bağlanması sonrası 2011’de yapılan üçüncü çalışmaya göre iller 6 farklı sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 19). İlk iki çalışmada farklı kategorilerde 58 değişken üzerinden temel bileşenler analizine göre endeks değeri belirlenmiş, buna karşılık son çalışmada yine farklı kategorilerde 61 değişken üzerinden SEGE değerleri hesaplanmıştır. Bununla birlikte son çalışmadaki değişkenler ve içerikleri ilk iki çalışmadan farklı olduğu için bu çalışma, ilk iki çalışmayla mukayese edilememektedir. Bununla birlikte bölgelerin ve illerin üç farklı tarihte sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini görme anlamında bir fikir vermekte ve Tablo 3’te Ardahan ve TRA2 bölgesi illerinin SEGE değerlerinin gelişimi yer almaktadır. Tablo 3’te görüldüğü üzere TRA2 Bölgesi illeri SEGE-2011 çalışmasına göre en az gelişmişlik düzeyine sahip 6. bölgede bulunmaktadır.

Tablo 3: TRA2 Bölgesi İlleri SEGE Değerlerinin Gelişimi (1996, 2003 ve 2011)

İller	1996 (76 il)			2003 (81 il)			2011 (81 il)		
	Sıra	Endeks	SEGE Grup	Sıra	Endeks	SEGE Grup	Sıra	Endeks	SEGE Grup
Ardahan	72	-0,980	5	74	-1,073	5	71	-1,138	6
Kars	62	-0,754	5	67	-0,819	5	68	-1,092	6
Iğdır	69	-1,057	5	69	-0,890	5	69	-1,118	6
Ağrı	74	-1,134	5	80	-1,281	5	79	-1,636	6

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (2013), İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011), Ankara.

Tablo 3'te görüldüğü gibi Ardahan ili 1996'da illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre 5 grupta toplandığı çalışmaya göre SEGE değeri olarak 76 il içinde sondan beşinci sırayı (72) almıştır. TRA2 bölgesinde Ağrı ili SEGE değeri olarak bu çalışmada 74.sıradaki il olurken bölgede Kars ilinin en iyi durumda (62) ve Iğdır'ın 69. Sırada bulunduğu görülmektedir. Benzer biçimde 5 farklı sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini esas alan 2003 tarihli SEGE çalışmasında farklı olarak 81 il yer alırken Ardahan ili 2 sıra gerileyerek 74. sıraya inmiş, Kars beş sıra gerileyerek 67. olurken Ağrı altı sıra gerileyerek 80.sıraya inmiş, Iğdır ise incelenen il sayısı artmasına karşın yerini (69) korumuştur. Bu bağlamda mukayese yapacağımız bu ilk iki çalışmaya göre durumu en fazla kötüleşen Ağrı ili olurken Kars ilinin beş sıra gerilemesi ve Ardahan ilinin ise sadece 2 sıra gerilemesi söz konusudur. Bu bağlamda SEGE endeks değeri ve il sırasında gerileme olsa da Ardahan ilinin SEGE açısından durumunda görece kötüleşmenin Ağrı ve Kars ilinin gerisinde olduğu söylenebilir.

Öte yandan ilk iki çalışmayla mukayese edilmesi (farklı kategorilerde 61 farklı değişken olması nedeniyle) doğru olmayan 2011 yılında yapılan son çalışmaya bakıldığında Ardahan ilinin 81 il içinde bu kez 71 sıraya geldiği dikkati çekmektedir. Iğdır ilinin sıralamadaki yeri değişmezken Kars ilinin bir sıra (68) gerilediği, Ağrı ilinin ise bir sıra olumlu yönde ilerlediği (79) görülmektedir. Son çalışma sonuçlarına göre Ardahan ili SEGE endeks değeri gerilemesine karşın olumlu yönde gelişmenin az da olsa küresel kriz sonrası bazı illerin durumunun iyileşmesi ve yine Ardahan sanayi sektöründe görülen cüzi gelişmeden kaynaklandığı tahmini yapılabilir. Öte yandan Türkiye'deki 26 Düzey 2 bölgesi içinde 25. sırada bulunan TRA2 bölgesi illeri ve Ardahan ilinin sosyo-ekonomik geri kalmışlıklarına bağlı olarak 19 Haziran 2012 tarih ve 28328 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 3305 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı çerçevesinde en fazla teşvik alabilecek 6. bölge teşviklerinden yararlanma imkânına sahip olması (Ekonomi Bakanlığı, 2012) önemli bir fırsat olarak düşünülebilir. Bununla birlikte yakın dönem itibarıyla bu fırsatlardan bölgenin ve Ardahan ilinin yeterince yararlandığı görülmemektedir.

2. GÜRCİSTAN EKONOMİSİ VE GÜRCİSTAN-TÜRKİYE DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ

Gürcistan, 69.700 km² yüzölçümüne sahip, 3,7 milyon nüfuslu bir ülkedir. Gürcistan coğrafi olarak Karadeniz'e kıyısı bulunan Güney Kafkasya ülkesidir (Üzümcü ve Topal, 2017). Dünya Bankası verilerine göre Gürcistan'ın GSYİH düzeyi 2010'da yaklaşık 11,6 milyar dolar, kişi başına GSYİH düzeyi 3.000 dolarken Tablo 4'te görüldüğü gibi, 2014'te 16,5 milyar dolara ulaşmış, kişi başı GSYİH 4.490 dolar olmuştur. Bununla birlikte 2017'de GSYİH düzeyi yaklaşık 15,2 milyar dolara ve kişi başına GSYİH 3.790 dolara gerilemiştir. (Worldbank, 2018).

Tablo 4: Gürcistan'ın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2010-2017)

Yıl	GSYİH (Milyon \$)*	Büyüme Oranı (%)**	Kişi Başı GSYİH (\$)***	Enflasyon Oranı (%)****	İşsizlik Oranı (%)
2010	11.639	6,3	3.000	8,5	16,3
2014	16.509	4,6	4.490	3,8	12,4
2017	15.159	5,0	3.790	6,5	11,6

Kaynak: Worldbank (2018), Gürcistan Ekonomisi Verileri.

* cari fiyatlarla **ulusal parayla *** Atlas Metodu **** GSYİH Deflatörü

IMF (2018), Gürcistan ekonomisinin 2018'de %4,2 oranında büyüyeceğini, kişi başı GSYİH'nın 4000 dolar civarına yükseleceğini ve enflasyonun %3,4 olmasını beklemektedir. Gürcistan ekonomisinde üretimin sektörel dağılımına bakıldığında hizmetler sektörü payı %62, sanayi payı %25,9 ve tarımın payı %12,1 düzeyindedir (Ekonomi Bakanlığı, 2017).

Gürcistan'ın dış ticaretinin 2010-2017 dönemindeki gelişimi Tablo 5'te yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, Gürcistan'ın ihracatı 2010'da yaklaşık 1,6 milyar dolarken 2013'te 2,9 milyar dolara yükselmiş, 2017'de 2,7 milyar dolar olmuştur. Gürcistan'ın ithalatı 2010'da yaklaşık 5,1 milyar dolarken 2014'te 8,6 milyar dolara kadar çıkmış, 2017'de yaklaşık 8 milyar dolar olmuştur (ITC, 2018a). Gürcistan'ın dış ticaret açığı 2014'te 5,7 milyar dolara yükselmiş, 2017'de 5,2 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Budönemde Gürcistan'ın dış ticaret hacmi 11 milyar doları aşmış, ihracatın ithalatı karşılama oranı %28 ile %36 arasında değişmiştir.

Tablo 5: Gürcistan'ın Dış Ticaretinin 2010-2017 Dönemi Gelişimi (Milyon Dolar ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Denge (X-M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	X/M (%)
2010	1.583	5.095	-3.512	6.678	31,1
2011	2.186	7.072	-4.886	9.258	30,9
2012	2.377	8.054	-5.677	10.431	29,5
2013	2.911	8.022	-5.111	10.933	36,3
2014	2.861	8.602	-5.741	11.463	33,3
2015	2.204	7.730	-5.526	9.934	28,5
2016	2.114	7.236	-5.122	9.350	29,2
2017	2.728	7.979	-5.251	10.707	34,2

Kaynak: ITC (2018a), Gürcistan, Genel Dış Ticaret Verileri.

Gürcistan'ın dış ticaretindeki başlıca ürünlere bakılırsa, 2017 yılı itibarıyla ihracatında ilk sırada 424 milyon dolar ve %15,6 payla hurda (demir) ürünler (26 Fasil) bulunmakta, ikinci sırayı 417 milyon dolar ve %15,3 payla tütün ve şarap (22 Fasil) almakta ve üçüncü sırada 369 milyon dolar ve %13,5 payla demir-çelik ürünleri (72 Fasil) bulunmaktadır. Gürcistan enerji kaynakları petrol ve doğalgaz açısından Rusya, Azerbaycan ve Türkmenistan'a bağımlı durumdadır. Gürcistan'ın ithalatına bakıldığında 2017'de ilk sırayı 1,2 milyar dolar %15,3 payla 27. fasıl mineral yakıtlar (doğalgaz) almıştır. İkinci sırada 725 milyon dolar ve %9,1 payla makine ve kazanlar (84.Fasil) ve üçüncü sırada ulaştırma araçları, otomobil vb. 690 milyon dolar ve %8,7 payla (87. Fasil) gelmektedir (ITC, 2018b).

ITC (2018c) verilerine göre Gürcistan'ın ihracatında 2017'de Rusya 395 milyon dolarla (%14,5) ilk sırada yer almakta, Azerbaycan 272 milyon dolarla (%10 pay) ikinci gelirken üçüncü sırada ülkemiz 216 milyon dolar (%8 pay), dördüncü sırada Ermenistan (209 milyon dolar) ve beşinci sırada Çin (207 milyon dolar) bulunmaktadır. Gürcistan'ın ithalatındaki önemli ülkelere bakıldığında Türkiye'nin 1 milyar 373 milyon dolarla (%17,2 pay) açık ara ilk sırada bulunduğu görülmekte, ülkemizi sırasıyla Rusya Federasyonu 789 milyon dolar (%9,9 pay), Çin 732 milyon dolar (%9,2 pay) ve Azerbaycan 610 milyon dolar (%7,6 pay) takip etmektedir.

Gürcistan-Türkiye dış ticaretinin 2010-2018 dönemi gelişimi Tablo 6'da görülmektedir. TÜİK (2017g), verilerine göre, Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 2010'da 769 milyon dolarken 2014'te 1,4 milyar doları aşmış, 2017'de ve 2018 Ocak-Kasım döneminde yaklaşık 1,2 milyar dolar olmuştur. Türkiye'nin ithalatı 2010'da 291 milyon dolarken 2011'de 314 milyon dolara kadar çıksa da daha sonra gerileyerek 180-230 milyon dolar arasında gerçekleşmiştir.

Tablo 6: Türkiye-Gürcistan Dış Ticaretinin 2010-2018 Dönemi Gelişimi (Milyon Dolar)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	Denge (X-M)
2010	769	291	1.060	480
2011	1.092	314	1.407	778
2012	1.253	180	1.434	1.073
2013	1.246	202	1.448	1.044
2014	1.444	233	1.676	1.211
2015	1.109	223	1.332	886
2016	1.177	212	1.389	965
2017	1.209	215	1.424	993
2018*	1.193	223	1.416	970

Kaynak: TÜİK, (2017g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları. * Ocak-Kasım 2018 verisi.

Türkiye-Gürcistan dış ticaret hacmi 2010'da 1,1 milyar dolar civarında iken 2014'te 1 milyar 676 milyon dolara kadar yükselmiştir. Son iki yılda ikili dış ticaret hacmi gerileyerek 1,4 milyar dolar civarına inmiştir. İkili dış ticarete 2010'da 480 milyon dolar olan dış ticaret fazlası 2014'te 1,2 milyar dolara ulaşmış, son yıllarda 900 milyon dolar ile 1 milyar dolar civarında seyretmiştir. Gürcistan'a yapılan ihracat, Türkiye'nin toplam ihracatı içinde 2017'de yaklaşık %0,7 pay almakta ve Türkiye'nin ihracatında Gürcistan 30. sırada bulunmaktadır. Buna karşılık Gürcistan'ın ithalatında Türkiye son yıllarda %15-20 arasındaki payla ilk sırada bulunmaktadır.

Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatında önemli fasillara bakılırsa, TÜİK (2017g) verilerine göre, Gürcistan'a 2017'da gerçekleşen ihracatımızda harmonize sistem sınıflamasına göre ilk sırada %10,4 payla plastikler ve mamulleri (39 fasıl) bulunmakta, kazan ve makineler (84 fasıl) %10,1 payla ikinci, demir ve çelik eşyalar (73 fasıl) %9,8 payla üçüncü, elektrikli makine ve cihazlar (85 fasıl) %6,4 payla dördüncü, örme giyim eşyası ve aksesuarları (61 fasıl) %4,6 payla beşinci sırayı almaktadır. Türkiye'nin Gürcistan'dan ithalatında 2017'de ilk sırada %31,7 payla örme giyim eşyası (61 fasıl) bulunmakta, demir ve çelik (72. Fasıl) %30,5 payla ikinci sırayı almakta, hayvan yemleri (23 Fasıl) %5,3 payla üçüncü sırada gelmektedir. Bu fasılları, mineral yakıt ve akaryakıtlar faslı ile örülmemiş giyim eşyaları fasılları izlemektedir.

3. ARDAHAN İLİNİN 2010-2017 DÖNEMİNDE DİŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ

Ardahan ilinin yukarıda görülen olumsuz sosyo-ekonomik ortamdan kurtulmasında yatırım teşvikleri yanı sıra bir serhat kenti, bir sınır şehri olarak dış ticareten yararlanması da büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte

Tablo 7'de görüldüğü üzere Ardahan ilinin bir sınır kenti olarak dış ticaret fırsatından yararlandığı söylenemez. Şöyle ki, Tablo 7'de açıkça izlendiği üzere Ardahan ilinin 2010-2017 döneminde bir yıldaki toplam ihracatı 3,3 milyon doları geçmezken ithalat miktarı bu dönemde 400 bin doları aşmamıştır. Özetle Ardahan ili önemli bir serhat şehri olmasına ve Gürcistan'a iki tane Türkgözü ve Aktaş sınır kapısı bulunmasına rağmen dış ticaret fırsatından yararlanamamaktadır. Sonuç olarak Ardahan ili bir sınır kenti olarak komşusu Gürcistan ile bu dönem dış ticaret potansiyelinin çok gerisinde kalmıştır.

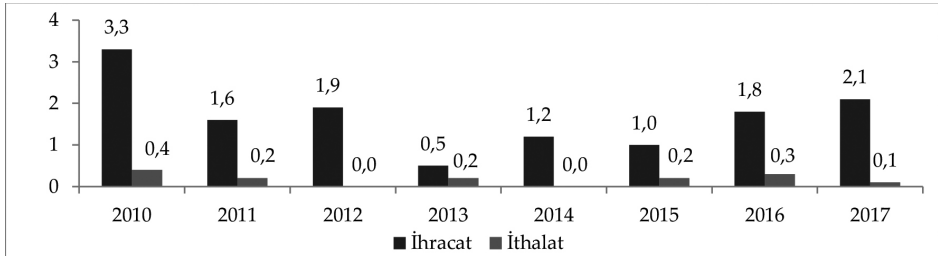
Tablo 7: Ardahan İli, TRA2 Bölgesi ve Türkiye'nin Dış Ticaretinin Gelişimi

(2010-2017, Milyon Dolar)

	İHRACAT							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ARDAHAN	3,3	1,6	1,9	0,5	1,2	1,0	1,8	2,1
TRA 2	182,1	178,5	132,0	197,5	207,6	220,7	150,8	149,4
TÜRKİYE	113.883	134.907	152.461	151.803	157.610	143.839	142.606	157.055
	İTHALAT							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ARDAHAN	0,4	0,2	0,0	0,2	0,0	0,2	0,3	0,1
TRA2	68,0	81,5	88,3	105,1	85,8	114,3	164,5	223,8
TÜRKİYE	185.544	240.842	236.545	251.661	242.177	207.234	198.602	233.792

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Tablo 7'de görüldüğü üzere Ardahan ilinin bu dönemde en yüksek ihracat miktarı dönem başında 2010 yılında 3,3 milyon dolar iken 2013'te yarım milyon dolar civarına inmiş, daha sonra görece yükselse de 2017'de 2,1 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir.

Grafik 12: Ardahan İli ihracat ve ithalatının Gelişimi (2010-2017, Milyon Dolar)

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları

Öte yandan TÜİK (2018g), verilerine göre Ardahan'ın 2018 Ocak-Kasım döneminde toplam ihracat miktarı yaklaşık 1 milyon 143 bin dolar olurken henüz ithalat yapılmamıştır. Bu bağlamda Ardahan ili 2018 yılının ilk on bir ayında Gürcistan'a yaklaşık 1 milyon 80 bin dolar ve İsveç'e yaklaşık 62 bin dolar tutarında ihracat yapmıştır.

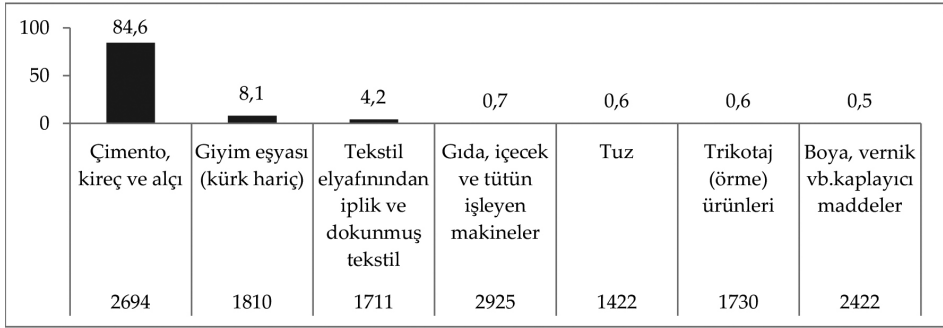
Oysa 2010-2017 döneminde TRA2 bölgesi ihracatı örneğin 2015'te 220 milyon dolar ve 2017'de yaklaşık 150 milyon dolar olmuş, buna karşın Ardahan ili TRA2 bölgesi ihracatının yüzde birini yapmıştır. Bölgenin ihracatının en fazla Iğdır ili üzerinden Nahcivan-Azerbaycan'a ve bölge ithalatının ise Ağrı-Doğubayazıt üzerinden gerçekleştiği bilinmektedir (Karabulut, 2005). Türkiye'nin bu dönemde 157 milyar dolara ulaşan ihracatı ile mukayese edilirse Ardahan'ın ihracatının yok denecek kadar az olduğu aşikârdır.

Ardahan'ın 2010-2017 dönemi ihracat değerleri düşük olduğu gibi ithalat miktarları da Grafik 12'de görüldüğü gibi oldukça düşüktür. 2012 ve 2014'te Ardahan ilinin ithalatı olmadığı gibi ithalat miktarı en yüksek düzeyi 2010'da 357 bin dolar olmuş, ithalat miktarı diğer yıllarda 200-3000 bin dolar civarında seyretmiş ve 2017'de sadece 96 bin dolar olmuştur. TRA2 bölgesinde bu dönemde ithalat miktarı 68 milyon dolardan yaklaşık 224 milyon dolara çıkarken Ardahan ilinin ithalattaki payının da ihmal edilecek düzeyde düşük olduğu görülmektedir. Türkiye'nin 2013'te 251 milyar doları bulan ithalatıyla kıyaslanırsa Ardahan ili ithalatı yok mesabesinde. Öte yandan Ardahan ilinin ihracat ve ithalatı birlikte değerlendirildiğinde bu dönemde az da olsa dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Bu bağlamda en yüksek dış ticaret fazlası 2010'da yaklaşık 2,9 milyon dolar, en düşük dış ticaret fazlası ise 2013'te 300 bin dolar olmuştur.

Ardahan ilinin dış ticaretinin sektörel özelliklerini incelenmek istediğimizde TÜİK'in il düzeyi Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasından (ISIC Rev 3) yararlanabiliriz. Ürünlerin 4.dijite göre sınıflaması il düzeyinde ihracat ve ithalat özelliklerini görmeye yeterlidir. Bu çerçevede Ardahan ili ihracatının ithalatından yüksek olması ve ithalatının yok denecek kadar az olması nedeniyle burada Ardahan ilinin en fazla ihracatının olduğu 2010 ve 2017 yıllarındaki ihracatının sektörlere göre dağılımı bağlamında önemli ihraç ürünlerine iki ayrı grafik ile yer verilmekte, ayrıca bu iki yıldaki çok düşük miktardaki Ardahan ilinin ithalatına konu ürünler de grafiksiz biçimde belirtilmektedir.

Bu yöntemle Ardahan ili ihracatında 2010'da yer alan ürünlerin 2017'ye gelindiğinde değişip değişmediği görülmekte ve ihracatın en fazla olduğu bu iki yılda ihraç ürünlerinde çeşitlenme olup olmadığı anlaşılabilir. Ardahan ilinin ihracatında önemli ürünlere (ISIC Rev 3) dört dijite bakıldığında Grafik 13'te görüldüğü üzere Ardahan ilinin 2010 yılındaki toplam 3,3 milyon dolar civarındaki ihracatının 2,8 milyon dolar tutarındaki kısmının yani yaklaşık %85'nin 2694 ISIC koduyla çimento, kireç ve alçıtaşı ürünleri olduğu görülmektedir (TÜİK, 2018g). Ardahan ilinin ihracatında

2010 yılında diğer önemli ürünlerin %8,1 payla 1810 kodlu giyim ürünleri, %4,2 payla 1711 kodlu tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil olduğu, ilk üç ürün grubunun ardından gıda, içecek ve tütün işleyen makineler (%0,7 pay), tuz (%0,6 pay) ve trikotaj ürünlerinin (%0,6 pay) geldiği görülmektedir. Bu yıldaki Ardahan ili ihracatının bu bağlamda taş, kum, madencilik sanayi bağlamında çimento ihracatı ağırlıklı olduğu diğer sanayi ürünlerinin ihracatının yok denecek kadar az olduğu dikkati çekmektedir.

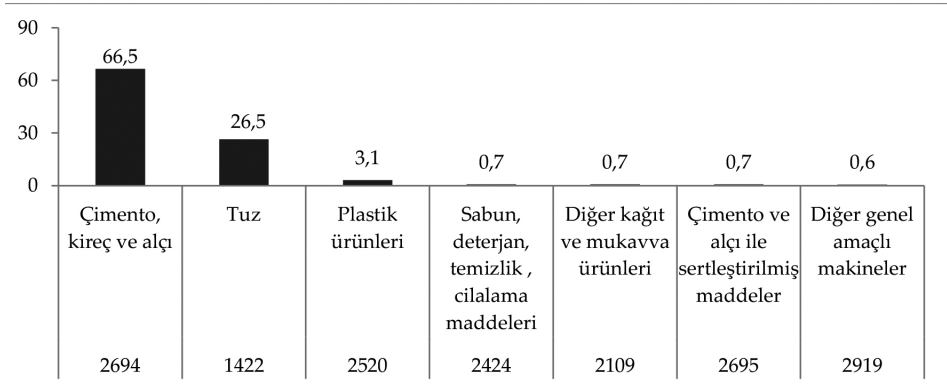

Grafik 13: Ardahan İlinin 2010 Yılı İhracatında Önemli Ürünler (ISIC Rev 3, %)

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları

TÜİK (2018g) dış ticaret dinamik sorgulama sonuçlarına göre, Ardahan ilinin 2010 yılındaki ithalatının 357 bin dolar olduğu ve bu ithalatın 302 bin dolarlık (%84) kısmının demir çelik dışındaki ana metal sanayi ürünü (ISIC 2720) kapsamında alüminyum eşya olduğu geri kalan 55 bin dolarlık kısmın (%15) ise taş ve alçıdan eşyalar (ISIC 2696) olduğu, yani ithalatın iki kalemden yer alan ürünlerden oluştuğu görülmektedir.

Grafik 14'te bu dönemde Ardahan ilinin en yüksek ikinci ihracatının gerçekleştiği 2017 yılı ihracatında ISIC Rev 3 sınıflamasına göre dört dijite yer alan ürünler görülmektedir.

Grafik 14: Ardahan İlinin 2017 Yılı İhracatında Önemli Ürünler (ISIC Rev 3, %)

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları

Grafikte görüldüğü üzere Ardahan ilinin ihracatında 2017 yılı itibarıyla (2,1 milyon dolarlık toplam ihracat içinde) çimento ihracatının 1,4 milyon dolara yakın tutarla yine ilk sırayı aldığı ancak payının %66,5 düzeyine indiği dikkati çekmektedir. Ardahan'ın ihracatında 2017'de ikinci sırayı tuz ihracatının yaklaşık 550 bin dolarla (%26,5 pay) aldığı ve bu iki ürün grubunun ardından üçüncü sırada yaklaşık 64 bin dolarla 2520 kodlu plastik ürünlerin (%3,1 pay) bulunduğu ve ilk iki sıranın ardından gelen ürünlerin ihracattaki paylarının %1'in altında olduğu görülmektedir. Ardahan ili ihracatında görece gerileme olan bu dönemde ihraç ürünü sayısında önemli ölçüde artış olmadığı, ihracatta ağırlığın yine çimento ihracatında olduğu, 2010 yılından farklı olarak bu kez az miktarda tekstil ürünleri ihracatı yerine tuz ihracatının büyük miktarda arttığı ve oransal payının %26 düzeyine yükseldiği, ayrıca plastik ürünlerin görece az payla ihracat kalemlerine katılmasının söz konusu olduğu söylenebilir. Öte yandan TÜİK dış ticaret istatistikleri dinamik sorgulama sonuçlarına göre 2017'de Ardahan ilinin 96 bin dolar tutarındaki toplam ithalatının yaklaşık 86 bin dolarlık kısmının (%90 pay) Almanya'dan gerçekleşen canlı hayvan ithalatı (ISIC 121) olduğu görülmektedir (TÜİK, 2018g).

Bu noktada 2010-2017 döneminde Ardahan ilinin dış ticareti bağlamında ihracatında ve ithalatında önemli ülkelere bakarak Ardahan ilinin Gürcistan ile dış ticareti başlığında önce ilin dış ticaretindeki önemli ülkeleri ele alabiliriz. Bu bağlamda Ardahan ilinin ihracat ve ithalatında önemli ülkeler 2010 yılı ve 2017 yılı itibarıyla ele alınmaktadır. Bu tercihte yine Ardahan ilinin 2010 yılından 2017 yılına geçen sürede dış ticaret partnerlerinde önemli değişim olup olmadığını tespit etmek arayışımız etkili olmaktadır. Bu çerçevede Ardahan ilinin 2010 ve 2017 yılları itibarıyla ihracat partnerleri Tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8: Ardahan İli İhracatında Önemli Ülkeler: 2010 ve 2017 (Dolar, %)

2010			2017		
Ülke	Miktar	Pay (%)	Ülke	Miktar	Pay (%)
Azerbaycan	2.704.921	81,8	Gürcistan	1.938.688	94,3
İran	428.405	13,0	İsveç	115.198	5,6
Gürcistan	164.666	5,0	Azerbaycan	1.517	0,1
BAE	5.213	0,2			
Türkmenistan	3.275	0,1			
Toplam	3.306.480	100	Toplam	2.055.403	100

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Ardahan ili ihracatında 2010 yılı itibarıyla önemli ülkelere bakıldığında Tablo 8'de görüldüğü üzere Azerbaycan'ın 2,7 milyon dolar ve yaklaşık %82 payla ilk sırayı aldığı, bu ülkenin ardından Ardahan ili ihracatında ikinci sırada 428 bin dolar ve %13 payla İran'ın bulunduğu ve üçüncü sırayı ise yaklaşık 165 bin dolar ve %5 payla Gürcistan'ın aldığı dikkati çekmektedir.

Ardahan ilinin ihracatında 2010 yılı itibarıyla bu üç ülkenin ardından oldukça düşük miktarda ihracat rakamları ile BAE ve Türkmenistan gelmektedir. Bu bağlamda tabloda görüldüğü üzere 2010 yılında Ardahan'ın sadece 5 ülkeye ihracatının olduğu ve Ardahan'ın Azerbaycan başta olmak üzere yakın komşu ülkelere ihracatının yöneldiği görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere serhat bölgesine komşu üç ülkeye Ardahan'ın ihracatının 2010 yılında %99'nu oluşturmaları söz konusudur (Üzümcü, 2018b).

Ardahan ilinin 2017 yılı itibarıyla ihracatındaki önemli ülkelere bakılırsa bu kez ilk sırada yaklaşık 2 milyon dolar ve %94,3 payla Ardahan'ın olduğu görülmektedir. Bu ülkenin ardından 115 bin dolar ve %5,6 payla İsveç ikinci sırayı alırken 2010'da ilk sırada bulunan Azerbaycan'a ihracatın 2017'de sadece 1.500 dolar olduğu ve payının ihmal edilecek düzeyde (%0,1) olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca 2017 yılında Ardahan ilinin ihracat yaptığı ülke sayısının daha da azaldığı ve sadece 3 ülke olması da bir olumsuzluk olarak göze çarpmaktadır.

Ardahan ilinin benzer biçimde mukayese yapmamızı sağlayacak biçimde 2010 ve 2017 yıllarında ithalatında önemli yer tutan ülkeler de Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9: Ardahan İli İthalatında Önemli Ülkeler: 2010 ve 2017 (Dolar, %)

2010			2017		
Ülke	Miktar	Pay (%)	Ülke	Miktar	Pay
Azerbaycan	280.349	78,4	Almanya	86.937	90,2
Bulgaristan	55.062	15,4	Gürcistan	7.345	7,6
Gürcistan	22.213	6,2	Çin	1.380	1,4
			İsveç	685	0,7
Toplam	357.624	100	Toplam	96.347	100

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Ardahan ilinin 2010 yılında ithalat yaptığı ülke sayısının sadece 3 olduğu ve bu ülkeler içinde Tablo 9'da görüldüğü üzere en fazla ithalatın bu yılda 280 bin dolar ve %78,4 payla Azerbaycan'dan yapıldığı görülmektedir. Ardahan ilinin 2010 yılı ithalatı ve ihracatı ile birlikte düşünüldüğünde ilin toplam dış ticaretinde Azerbaycan'ın önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ardahan ili ithalatında 2010'da ikinci sırayı 55 bin dolar ve %15,4 payla Bulgaristan'ın ve üçüncü sırayı da 22 bin dolar ve %6,2 payla Gürcistan'ın aldığı görülmektedir. Bu verilerin gösterdiği üzere Gürcistan 2010 yılı itibarıyla Ardahan ilinin ihracat ve ithalatında üçüncü sırada bulunmakla birlikte tutar ve pay olarak oldukça yetersiz düzeyde olduğu söylenebilir. Öte yandan Ardahan ilinin 2017 yılı itibarıyla ithalatında önemli ülkelere bakıldığı zaman ithalat yapılan ülke sayısının sadece 4 olduğu ve

bu ülkelerden toplamda sadece 96 bin dolarlık ithalat yapıldığı görülmektedir. Ardahan ilinin bu yıldaki ithalatında ilk sırayı yaklaşık 87 bin dolar ve %90 payla Almanya alırken bu ülkeyi Gürcistan 7 bin dolar civarında tutar ve %7,6 payla izlemiştir. Ardahan ili 2017’de Çin’den sadece 1.380 dolar ve İsveç’ten ise 685 dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir ki bu ülkelerin ithalat içindeki payı oldukça düşüktür.

Bu noktada kısa bir değerlendirme yapılırsa Ardahan ilinin ihracatının bu dönemde görece gerilediği, ihracat ürün çeşitlerinde yeterince artış sağlanmadığı, çimento ve tuz ihraç edildiği, ithalatının yok denecek kadar az olduğu ve ihracat pazarlarında ülke çeşitlenmesi olmadığı gibi Azerbaycan gibi önemli bir ihracat pazarına yapılan ihracatın azaldığı, buna karşılık Gürcistan’a ihracatın arttığı söylenebilmektedir. İşte bu tespitlerden hareketle bir sonraki başlıkta Ardahan ilinin Gürcistan ile 2010-2017 dönemindeki gelişimini ve bu ülkeyle dış ticarete konu olan ürünleri inceleyebiliriz.

4. ARDAHAN İLİNİN 2010-2017 DÖNEMİNDE GÜRCİSTAN İLE DIŞ TİCARETİNİN GELİŞİMİ VE ÖZELLİKLERİ

Ardahan ilinin son dönemlerde ihracatının belirgin şekilde yükseldiği Gürcistan ile dış ticaretinin 2010-2017 dönemindeki gelişimi de Tablo 10 ve bu dönemde bu ülkeye ihracat ve ithalatının gelişimi ise Grafik 15’te görülmektedir.

Tablo 10: Ardahan - Gürcistan Dış Ticaretinin Gelişimi: 2010-2017 (Bin Dolar)

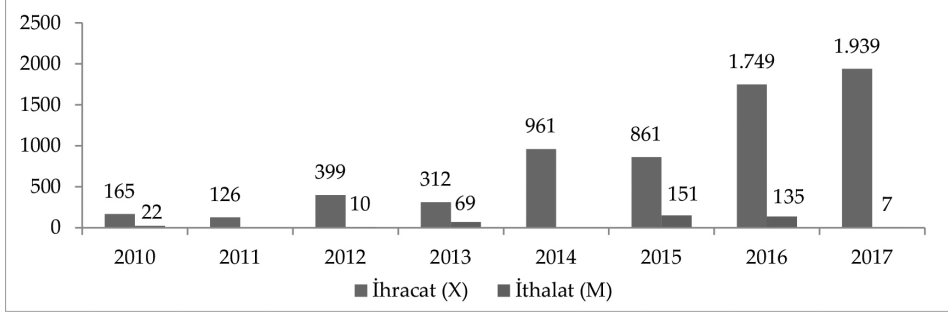
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat (X)	165	126	399	312	961	861	1.749	1.939
İthalat (M)	22	-	10	69	-	151	135	7
Denge (X-M)	143	126	389	243	961	709	1.614	1.932
Hacim (X+M)	177	126	409	380	961	1.012	1.884	1.946

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Tablo 10’da görüldüğü üzere bu dönemde Ardahan ilini Gürcistan’a ihracatı önemli ölçüde artmıştır. Bununla birlikte Ardahan ilinin hemen sınırındaki bu ülkeye potansiyel ihracat düzeyinin gerisinde olduğu söylenebilir. Öte yandan bu ülkeden Ardahan ilinin ithalat miktarı da oldukça düşük düzeydedir. Tabloda görüldüğü gibi Ardahan’ın bu ülkeden 2011 ve 2014’te ithalatı olmazken en yüksek ithalat miktarı 2015’te 151 bin dolar olmuş, 2017’de ithalat miktarı ise 7 bin doları ancak bulmuştur (TÜİK, 2018g)..

Ardahan ilinin Gürcistan’a ihracatı bu dönemde Grafik 15’te görüldüğü üzere 2010’da 165 bin dolarken 2011’de 126 bin dolara düşse de 2014’te

961 bin dolara ve 2017'de 1 milyon 939 bin dolar düzeyine çıkmıştır. Buna karşılık ithalat miktarı 151 bin doların üzerine çıkmadığı ve bazı yıllarda ithalat yapılmadığı için bu ülkeye karşı sürekli dış ticaret fazlası verilmiştir. Tablodan izlenebileceği gibi bu ülkeyle yapılan dış ticarete elde edilen fazla 2011'de sadece 126 bin dolarken 2017'de 1 milyon 932 bin doları bulmuştur. Bu ülke ile Ardahan ili arasındaki dış ticaret hacmi 2011'de sadece 126 bin dolarken 2017'de yaklaşık 2 milyon dolara ulaşmıştır.

Grafik 15: Ardahan'ın Gürcistan'a İhracat ve İthalatının Gelişimi: 2010-2017 (Bin Dolar)

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Tablo 11'de görüldüğü üzere Ardahan'ın ihracat ve ithalatında (bazı yıllar istisna) Gürcistan'ın payı çok yüksektir. Hatta son iki yılda Ardahan ili ihracatının neredeyse tamamına yakını bu ülkeye yapmaktadır. Gürcistan'ın Ardahan il sınırında bulunması, Posof ve Aktaş sınır kapılarının Ardahan ili üzerinden Gürcistan'a açılması, ilin ihracatı içinde Gürcistan'ın payının yüksek olmasını açıklamaktadır. Nitekim Tablo 8'de görüldüğü gibi Ardahan'ın toplam ihracatında Gürcistan'ın payı 2010'de %5 iken 2017'de %95 düzeyine yaklaşmıştır.

Tablo 11: Gürcistan'ın Ardahan İli Dış Ticaretindeki Yeri (2010-2017, Bin Dolar ve %)

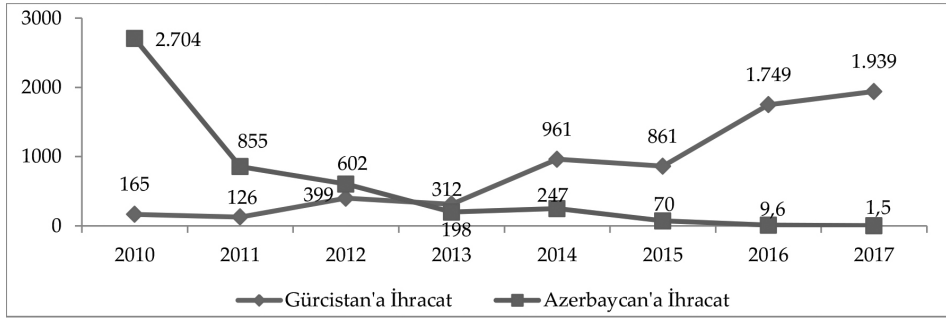
Yıl	Gürcistan'a İhracat (X)	Gürcistan'dan İthalat (M)	İkili Dış Denge X-M	Ardahan Toplam İhracatı	Ardahan Toplam İthalatı	Gürcistan'ın İhracatta Payı (%)	Gürcistan'ın İthalatta Payı (%)
2010	165	22	143	3.306	357	5,0	6,2
2011	126	-	126	1.595	248	7,9	-
2012	399	10	389	1.881	10	21,2	100,0
2013	312	69	243	510	189	61,2	36,5
2014	961	-	961	1.208	2	79,6	-
2015	861	151	709	1.054	156	81,7	96,8
2016	1.749	135	1.614	1.835	337	95,3	40,1
2017	1.939	7	1.931	2.055	96	94,4	7,3

Kaynak: TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Yine tabloda görüldüğü TRA2 bölgesinin en az ithalat yapan ili olarak Ardahan'ın ithalatının 2012'de tamamı, 2015'te %96,8'i Gürcistan'dan yapılmıştır. Ardahan'ın bu ülkeden ithalatının 2017'de %7,3 olması istisnai bir durumdur. Çünkü 2017'de Ardahan ilinin yaklaşık 96 bin dolarlık toplam ithalatının 87 bin dolarlık (%90 pay) kısmı Almanya'dan canlı hayvan ithalatından kaynaklanmış, buna karşılık 2018 yılı ilk dokuz aylık dönemde Ardahan ilinin Almanya'dan ithalatı söz konusu olmamıştır (TÜİK, 2018g)..

Öte yandan bu dönemde Ardahan ilinin hem Gürcistan ile hem de Azerbaycan ile ihracat ilişkisine bakıldığında bu dönemde Azerbaycan'a ihracatın düzenli biçimde azalırken Gürcistan'a ihracatın genel olarak arttığı ve bu dönemde deyim yerindeyse Ardahan ili ihracatında Azerbaycan'ın yerini Gürcistan'ın aldığı söylenebilir ki, Grafik 16'da yer verilen Ardahan ilinin bu iki ülkeyle ihracatının bu dönem gelişimi bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Ardahan ilinin grafikte görüldüğü üzere 2010 yılında Gürcistan'a ihracatı sadece 165 bin dolar, buna karşılık Azerbaycan'a ithalatı 2 milyon 704 bin dolar civarındayken 2011'de Azerbaycan'a ihracatı 855 bin dolara ve Gürcistan'a 126 bin dolara gerilemiştir. Bu yıldan sonra Ardahan ilinin Azerbaycan'a ihracatı düzenli biçimde gerileyerek 2016'da yaklaşık 10 bin dolara ve 2017'de 1500 dolara inerken aksine Gürcistan'a yaptığı ihracat izleyen yıllarda 300-400 bin dolar düzeylerine ulaşmış ve 2017'de 2 milyon dolara yaklaşmıştır (Üzümcü vd., 2018: 295-297).

Grafik 16: Ardahan'ın Gürcistan ve Azerbaycan'a İhracatının Gelişimi: 2010-2017 (Bin Dolar)

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Bu noktada ufak bir not olarak belirtmek gerekir ki, 2010-2017 döneminde Ardahan ilinin Azerbaycan'dan sadece 280 bin dolarlık ithalat, sadece 2010 yılında (Bk: Tablo 6) gerçekleşmiş, TÜİK verilerine göre bu ülkeden diğer yıllarda ithalat olmamıştır. Yine 2018 yılı ilk on aylık dönemde Ardahan'ın yukarıda belirtildiği gibi Gürcistan ve İsveç'i ihracatı olurken ithalatı olmamış, dolayısıyla Ardahan'ın 2018'de Azerbaycan'a ihracatı olmadığı gibi bu ülkeden ithalatı da söz konusu olmamıştır (TÜİK, 2018g).

Bu noktada Ardahan ilinin 2010-2017 döneminde Gürcistan'a yaptığı ihracatta yer alan ürünlere bakıldığında Doğu Anadolu İhracatçıları Birliği (DAİB) verilerine göre bu ülkeye 2010 yılı itibarıyla yapılan ihracat fasılları Tablo 12'de yer almaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, TÜİK dış ticaret istatistikleri verilerinde il/ülke/fasıl ayrımı biçiminde üçlü kırılımlı ihracat ve ithalat verileri olmadığı için DAİB (2018) ihracat verilerinden yararlanılmıştır. DAİB verilerine göre 2010-2017 döneminde Ardahan ilinin ihracatında vazgeçilmez ülke hâline gelen Gürcistan'a ihracatındaki harmonize sisteme göre dört dijitte tasnif edilen önemli fasıllar Tablo 12 ve Tablo 13'te yer almaktadır.

Tablolarda yer alan istatistiksel verilerin toplamında TÜİK verilerine göre farklılıklar görülmektedir. Örneğin TÜİK verilerine göre Ardahan ilinin Gürcistan'a ihracatı 2010 yılında 165 bin dolarken DAİB (2018) verilerine göre 391 bin dolardır. Bu durumun DAİB kayıtlarına giren ihracat değerinin Gümrük ve Ticaret Bakanlığı verileri arasına geç girmesi ve TÜİK kayıtlarına aynı yıl değil daha sonraki yıllarda alınması ile açıklanabilmesi mümkündür. Ayrıca DAİB kayıtlarına ihracat kaydı olarak giren bir ihracatın gerçekleşmesi veya ihracat kayıtlarındaki yanlışlardan kaynaklanması da mümkündür.

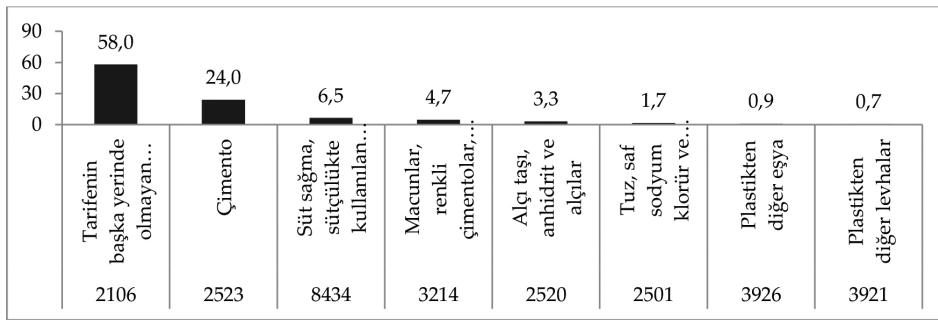
Ardahan ilinin Gürcistan'a DAİB (2018) verilerine göre 2010-2017 dönemi ihracat fasılları mukayese amacıyla Tablo 12 ve Tablo 13'te verilmiştir. Bu yılların seçiminde ihracat ürünlerinde DAİB verilerine göre çeşitlenme olup olmadığını görme yanı sıra bu ülkeye en fazla ihracatın yapıldığı 2017 yılı ihracat fasıllarını ve yüzde paylarını görmek isteği etkili olmuştur. Bu noktada verilerde yukarıda sözü edildiği üzere farklılıklar olsa da Ardahan ilinin 2010'da Gürcistan'a ihracatı DAİB (2018) verilerine göre dört dijitte 10 farklı üründe 391.551 dolar olmuştur. Tablo 12'de DAİB (2018) verilerinde yer alan 8 ürün grubu gösterilmiş, iki ürün grubu ihracat miktarları 1000 doların altında olduğu için tabloda yer almamıştır.

Tablo 12: Ardahan'ın Gürcistan'a İhracatında Önemli Fasıllar (2010 Yılı, Dolar ve %)

Kod	Fasıl Adı	Değer	Pay (%)
2106	Tarifenin başka yerinde olmayan gıda müstahzarları	227.187	58,0
2523	Çimento	94.087	24,0
8434	Süt sağma, sütçülükte kullanılan makine ve cihazlar	25.350	6,5
3214	Macunlar, renkli çimentolar, boyacılıkta kullanılan sıva maddeleri	18.330	4,7
2520	Alçı taşı, anhidrit ve alçılar	12.903	3,3
2501	Tuz, saf sodyum klorür ve deniz suyu	6.820	1,7
3926	Plastikten diğer eşya	3.500	0,9
3921	Plastikten diğer levhalar	2.754	0,7
Toplam		391.551	100

Kaynak: DAİB (2018), TRA2 Bölgesi İlleri İhracatının 2010-2017 Dönemi Ülke/ Fasıl GTİP Verileri.

Tablo 12’de görüldüğü üzere DAİB verilerine göre Ardahan ilinin Gürcistan’a 2010 yılı ihracatında 227 bin doları aşan tutar ve Grafik 17’de görüldüğü gibi %58 payla tarifenin başka yerinde olmayan gıda müstahzarları (Fasıl 2106) ilk sırayı almıştır. Grafikte görüldüğü üzere Ardahan ilinin Gürcistan’a ihracatında ikinci sırayı 94 bin dolar ve %24 payla çimento ihracatı (Fasıl 2523) alırken üçüncü sırada 25 bin dolar ve %6,5 payla süt sağma makine ve cihazları bulunmaktadır. Bu üç fasılın ardından sırasıyla macunlar, renkli çimentolar ve sıvalar (%4,7 pay), alçıtaşı, anhidrit ve alçılar (3,3 pay) ve tuz ihracatı (%1,7 pay) fasılları gelmektedir. Öte yandan TÜİK verilerinde 2011’de Ardahan’ın Gürcistan’a 126 bin dolar ihracatı olmasına karşın, DAİB (2018) verilerinde bu ihracat ve fasılları görülmemektedir.

Grafik 17: Ardahan’ın Gürcistan’a 2010 Yılı ihracatındaki Önemli Fasılların Payları (%)

Kaynak: DAİB, (2018), TRA2 Bölgesi İlleri ihracatının 2010-2017 Dönemi Ülke/ Fasıl GTİP Verileri.

Ardahan ilinin Gürcistan’a DAİB (2018) verilerine 2012-2017 dönemi ihracat fasıllarının yer aldığı Tablo 13’te görüldüğü üzere 2012’de Ardahan ili 3 fasılda Gürcistan’a yaklaşık 50 bin dolarlık ihracat yapmış, ilk sırayı yaklaşık 45 bin dolar ve %90 payla hasat, harman, biçme cihazları, ikinci ve üçüncü sırayı cüzi miktardaki ihracat ile tarla tarım makineleri aksamı ile kauçuktan yapılmaya yeni dış lastik ihracatı almıştır.

TÜİK ve DAİB verilerine göre Ardahan’ın Azerbaycan’a yaptığı çimento ihracatındaki azalmanın tersine Ardahan ilinin Gürcistan’a yaptığı çimento ihracatı yıldan yıla artmıştır. Tablo 13’te görüldüğü üzere 2013’te 204 bin dolar düzeyindeki çimento ihracatı 2016’da 1,2 milyon doları aşmış, 2017’de ise 1 milyon 362 bin dolar ve %74 payla Ardahan’ın bu ülkeye ihracatında ilk sırada yer almıştır. Ardahan’ın Gürcistan’a ihracatında 2013 yılı sonrası ilk sıradaki çimentonun ardından (2015 yılı hariç) ikinci sırada tuz ihracatı yer almaktadır. Ardahan’ın bu ülkeye tuz ihracatı son 5 yılda düzenli artış göstererek 2017’de 400 bin doları (%21,8 pay) aşmıştır. Ardahan’ın 2015’te bu ülkeye yaptığı traktör ihracatı 127 bin dolar ve %12,4 payla önemli bir ihracat kalemi olarak ikinci sırayı alsa da daha sonraki yıllarda aynı gelişme sağlanamamıştır.

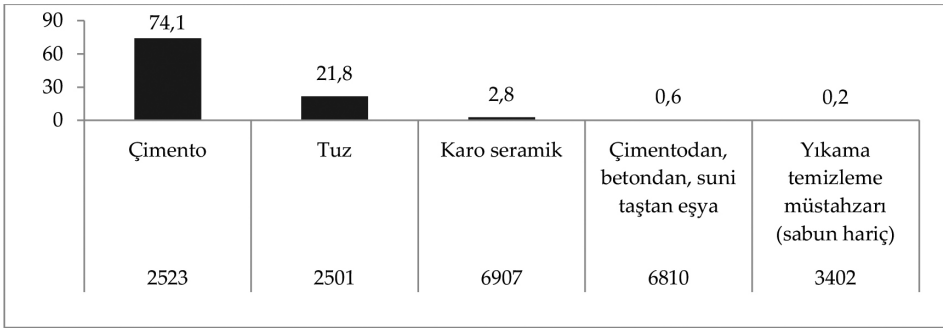
Tablo 13: Ardahan'ın Gürcistan'a İhracatında Önemli Fasıllar (2012-2017, Dolar ve %)

2012				2013			
Kod	Fasıl Adı	Değer	(%)	Kod	Fasıl Adı	Değer	(%)
8433	Hasat cihazları	44.807	90,0	2523	Çimento	204.512	93,0
8432	Tarla, tarım makineleri	2.850	5,7	2501	Tuz	13.371	6,3
4011	Kauçuktan dış lastik	2.150	4,3	6810	Çimen. eşya	1.944	0,9
Toplam		49.807	100	Toplam		219.827	100
2014				2015			
Kod	Fasıl Adı	Değer	(%)	Kod	Fasıl Adı	Değer	(%)
2523	Çimento	790.950	68,6	2523	Çimento	653.366	63,6
2501	Tuz	332.642	28,9	8701	Traktörler	127.000	12,4
9401	Mobilya aksamı	19.194	1,7	2501	Tuz	98.104	9,5
6810	Çimentodan eşya	8.674	0,7	6907	Karo seramik	81.563	7,9
				6810	Çimen. eşya	45.909	4,5
Toplam		1.153.132	100	Toplam		1.029.003	
2016				2017			
Kod	Fasıl Adı	Değer	(%)	Kod	Fasıl Adı	Değer	(%)
2523	Çimento	1.218.628	70,1	2523	Çimento	1.362.417	74,1
2501	Tuz	327.841	18,9	2501	Tuz	400.396	21,8
6802	İşlenmiş taşlar	90.530	5,2	6907	Karo seramik	51.192	2,8
9403	Mobilya aksamı	48.020	2,8	6810	Çimento eşya	11.649	0,6
9401	Oturma mobilyaları	17.920	1,0	3402	Yıkama malz	2.798	0,2
8433	Hasat cihazları	16.389	0,9	1905	mühür gülla.	2.127	0,1
8474	Toprak eleme makine	7.100	0,4	8701	Traktörler	1.335	0,1
3917	Plastikten borular, hortum, conta v.b.	3.345	0,2	1806	Çikolata gıda müstahzarı	1.180	0,1
Toplam		1.738.678	100	Toplam		1.838.738	100

Kaynak: DAİB, (2018), TRA2 Bölgesi İlleri İhracatının 2010-2017 Dönemi Ülke/ Fasıl GTİP Verileri.

Ardahan'ın DAİB (2018) verilerine göre bu ülkeye ihracatında bazı yıllarda üçüncü, dördüncü veya beşinci sırada yer alan ürünler arasında yontulmaya, işlenmeye, inşaata uygun taşlar (tuğla, biriket v.b.), çimentodan, betondan suni taştan eşyalar fasılları yanı sıra mobilya aksam ve parçaları da ihracat kalemleri arasında görülmektedir. Yine karo-seramik gibi ürünler de düşünüldüğünde çimento sanayi yanı sıra taş, toprak sanayi ürünlerinin bu ülkeye ihracatının miktarı az da olsa devam ettiği dikkati çekmektedir.

DAİB (2018) verilerine göre dört dijit düzeyinde 2016'da Ardahan ilinden bu ülkeye 15 üründe 1 milyon 738 bin dolar tutarında ve 2017'de ise 27 ürün üzerinden 1 milyon 838 bin dolarlık ihracat yapılmıştır. 2017 yılı itibarıyla Ardahan ilinin Gürcistan'a ihracatında ilk beş sıradaki ihraç ürünlerinin payı Grafik 18'de görülmektedir. Grafikte görüldüğü gibi, her ne kadar 27 ürün üzerinden ihracat gerçekleşse de ilk üç sırada yer alan ürünler dışındaki ürünlerin ihracat değerinin çok düşük olması nedeniyle, Ardahan ilinin Gürcistan'a ihracatında 2010 yılı örneğinde olduğu gibi ihracatta yeterince çeşitlenme olmamıştır.

Grafik 18: Ardahan'ın Gürcistan'a İhracatında Önemli Fasıllar (2017, %)

Kaynak: DAİB, (2018), TRA2 Bölgesi İlleri İhracatının 2010-2017 Dönemi Ülke/ Fasıl GTİP Verileri

Ardahan ilinin bu ülkeye 2017'de ihracatta çimento ve tuz üzerinde (iki ürünün toplam ihracattaki payı %96) yoğunlaşma nedeniyle katma değeri yüksek sanayi ürünleri ihracatının yapılamaması ilin sanayi faaliyetlerinde yetersizliği yanı sıra ilin büyümesi-kalkınması açısından önemli bir eksiklik olmuştur.

SONUÇ

Ülkemizin kuzeydoğusunda serhat bölgesinde, düzey 2 bölgeleri içinde TRA2 bölgesi illeri arasında bulunan Ardahan ili, bu bölgede sosyo-ekonomik açıdan en az gelişmiş olan il olarak göze çarpmaktadır. Ardahan ilinin sosyo-ekonomik açıdan geri kalmışlığı, iktisadi faaliyetlerin ve il sanayisinin geriliği bölgenin diğer illeri gibi Ardahan ilinin de önemli ölçüde göç vermesine yol açmaktadır. Ardahan ili tarıma dayalı ekonomik yapısı içinde büyükbaş hayvancılık bağlamında et ve süt üretimi, kaşar ve bal üretimi ile ön planda olan iller arasında olsa bile tarımsal katma değer düşüklüğü, ilin kalkınması açısından süt ürünleri sanayi dışında önemli bir sanayinin ilde bulunmaması açısından iktisadi faaliyetlerdeki sınırlılık ilden göçün başlıca nedenleri arasında yer almaktadır.

Tarıma dayalı ekonomik yapısı çerçevesinde il GSYİH içinde tarımın payı %28 ile Türkiye ortalamasının çok üzerinde iken il sanayinin GSYİH içindeki payı %10 ile Türkiye ortalamasının yaklaşık üçte birine ancak ulaşabilmektedir. İl ekonomisinde %28 ve ilin istihdamında %54 civarında tarımın payı bulunmasına karşın ilin ürettiği tarımsal katma değer Türkiye tarımsal katma değerinin sadece %0,29'dur ki, bu durum ilin tarımsal ekonomik yapısına rağmen ürettiği tarımsal katma değerinden denli az olduğunu, ülkenin batısındaki şehirlerin gerisinde kaldığını açıkça göstermektedir. Bu durumun ülkenin batısındaki şehirlerde farklı tarımsal ürünlerin (bitkisel ve hayvansal) üretimi ve uygun iklim şartlarında birden fazla ürünün alınabildiği ve ulaşım koşullarının da elverişli olması sayesinde olduğu, buna karşılık Ardahan ilinin yüksek rakımı, soğuk iklim koşulları ve ulaşım imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı olduğu söylenebilir.

Öte yandan ilin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi açısından 26 Düzey 2 bölgesi içinde sondan ikinci sırada yer alan TRA2 bölgesinde bulunduğu ve 2011 SEGE çalışması sonuçlarına göre 81 il içinde 71. sırada bulunduğu da belirtilmelidir. Daha önceki SEGE çalışmaları bağlamında bulunduğu bölgedeki Ağrı ve Kars iline göre görece daha iyi duruma doğru bir gelişim gösterdiği ve 2014 yılı kişi başına GSYİH değeri bağlamında görece düşük nüfusu nedeniyle Türkiye ortalamasının yarısından fazla olan bölgedeki tek il olduğu, buna karşılık bölgedeki Ağrı ve Iğdır ili kadar sanayisi ve dış ticaretinin gelişmediği görülmektedir.

Ardahan ilinin iki sınır kapısına rağmen dış ticaret potansiyelinden yeterince yararlanamadığı söylenebilir. Şöyle ki, Iğdır ili Nahcivan-Azerbaycan üzerinden son dönemde azalsa bile 2017 yılı itibarıyla TRA2 bölgesinin 150 milyon dolarlık ihracatının 104 milyon dolarını ve Ağrı ili 43 milyon dolarını gerçekleştirirken Ardahan ilinin 2010'daki ihracatının sadece 3,3 milyon dolar 2017'de 2,1 milyon dolar olduğu, hatta 2013'te ihracatının 500 bin dolara kadar

indiği ve son iki yılda artarak 2 milyon dolara ulaştığı dikkati çekmektedir. Dış ticaret potansiyeli anlamında ihracat miktarı çok az olan Ardahan ilinin ithalatının da çok düşük miktarda olduğu ve bu dönemde 357 bin doları (2010) geçmediği belirtilmelidir. Bu bağlamda az miktarda dış ticaret fazlası veren Ardahan ilinin dönemin başında en önemli ihracat partneri Azerbaycan iken günümüzde Gürcistan hâline gelmiştir. 2013 yılından bu yana Azerbaycan'ın yerini alan Gürcistan'a Ardahan ili 2017'deki 2,1 milyon dolara yakın toplam ihracatının 1,9 milyon dolardan daha fazlasını, yani ihracatının %94'lük kısmını yapmaktadır. Ardahan ilinin çok az miktardaki ithalatında Azerbaycan ve Gürcistan önemli yer tutsa bile 2017 yılındaki 96 bin dolarlık ithalatın 87 bin dolarlık kısmı ile Almanya'dan canlı hayvan ithalatının gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Ardahan ilinin ihracat noktasında vazgeçilmez partneri hâline gelen Gürcistan ilinin toplam ihracatında olduğu gibi bu ülkeye ihracatında da miktar ve oransal pay olarak çimento ihracatı (2017'de %74) ve tuz ihracatının (2017'de yaklaşık %22) ağırlık taşıdığı görülmektedir.

Bu noktada özetle, Ardahan ilinin son dönemde dış ticaretinde, özelde ihracatında ürün ve ülke çeşitlenmesinin olmadığı ve ihracatının yaklaşık %95 kadarının yüksek katma değer getirmeyen çimento ve tuz ihracatı biçiminde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Ardahan ilinin kalkınması ve sosyo-ekonomik açıdan geri kalmışlığını yenebilmesi için ilde sanayinin ekonomi ve istihdam içindeki ağırlığının artması, hizmet sektörü bağlamında kış turizmi gibi alanlara da ağırlık vermesi ve ihracatta ürün ve pazar çeşitliliğini artıracak biçimde dış ticaret potansiyelini harekete geçirmesinde yarar bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ardahan Valiliği (2018a), Ardahan İli Tarihçesi,(<http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-tarihcesi-1> Erişim: 05.11.2018).
- Ardahan Valiliği (2018b), Ardahan'ın Coğrafi Konumu,(<http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-cografik-konumu> Erişim: 05.11.2018).
- DAİB (Doğu Anadolu İhracatçı Birliği, 2018), TRA2 Bölgesi İlleri İhracatının 2010-2017 Dönemi Ülke/ Fasil GTİP Verileri, (DAİB Yıl_aralığı_il-ülke-gtip_bazlı_fobusd_raporu). Erzurum.
- Ekonomi Bakanlığı (2012), Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar, 2012/3305, Resmî Gazete, 19.06.2012.
- Ekonomi Bakanlığı (2017), Gürcistan, Ülke Raporu, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/dislliskiler/ulkeler/ulke-detay/Gürcistan/ekonomik-gorunum> (Erişim:02.04.2017)
- IMF (2018), Gürcistan,<http://www.imf.org/external/country/GEO/index.htm>. (Erişim: 03.11.2018)
- ITC (2018a), Gürcistan, Genel Dış Ticaret Verileri, http://www.trademap.org/Product_Sel_Country_TS.aspx?nvpm=1|268|||TOTAL| (Erişim:02.10.2018).
- ITC (2018b), Gürcistan Dış Ticareti Fasıllara Göre Dağılımı, <http://www.intracen.org/country/georgia/sector-trade-performance/>(Erişim:02.10.2018)
- ITC (2018c), Gürcistan Dış Ticareti, Ülkelere Göre Dağılım, http://www.trademap.org/country_map/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|268|(Erişim:02.10.2018).
- Kalkınma Bakanlığı (2013), İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011), Ankara.
- Karabulut, K. (2005), Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret, Atlas Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Topçuoğlu, Abdullah, İ. Orkun Oral ve M. Demir (2016), "Ardahan İlinin Sosyo-ekonomik Yapısının Görünümü", Ardahan Üniversitesi, İİBF Dergisi, Sayı: 3, ss. 131-142.
- TÜİK (2018a), ADNKS, Nüfus ve Göç İstatistikleri, (<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>. Erişim: 05.11.2018).
- TÜİK (2018b), Bölgesel GSYİH İstatistikleri, (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1075. Erişim: 05.11.2018).
- TÜİK (2018c), İl Bazında GSYİH, 2004-2014, Haber Bülteni, No: 24920, Ankara, 12 Aralık 2016, (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24920> Erişim: 05.11.2018).
- TÜİK (2018d), İl Bazında Gayrisafi Yurt içi Hâsıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre, NACE Rev.2, 2004-2014, (http://www.tuik.gov.tr/HbGetir.do?id=24920&tb_id=1 Erişim: 05.11.2018).
- TÜİK (2018e), İşgücü İstatistikleri, Bölgesel Sonuçları, (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 Erişim: 05.11.2018).
- TÜİK (2018f), İstatistikî Bölgelere Göre Tüketici Fiyat Endeksi ve Değişim Oranı (%), (2003=100) http://www.tuik.gov.tr/HbGetir.do?id=27767&tb_id=1 Erişim: 05.11.2018).

- TÜİK (2018g), Dış Ticaret İstatistikleri Dinamik Sorgulama Sonuçları, (https://biruni.tuik.gov.tr/dis_ticaretapp/menu.zul Erişim: 10.11.2018).
- Üzümcü, A. ve D. Özyakışır (2013), "TRA2 Bölgesinde Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Düzeyi ve Göç İlişkisi (1996-2012)", 2. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, (Editör: C. Çopuroğlu v.d), Fırat Kalkınma Ajansı, 16-17 Mayıs 2013, Elazığ, ss. 157-181.
- Üzümcü, Adem ve Samet Topal (2017), "Türkiye İle Azerbaycan ve Gürcistan'ın Dış Ticaret İlişkileri ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattının Önemi", International Congress on Vocational and Technical Sciences-I, Congress Book of Full Texts, İKSAD ve Batumi Shota Rustaveli State University, 8-10 April 2017, Batumi-Georgia, pp-25-49
- Üzümcü, Adem (2018a), "TRA2 Bölgesi Sosyo-Ekonomik Durumu (2010-2017)", TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Gelişimi ve Dış Ekonomik Çevre Analizi, (Editör: A. Üzümcü), SERKA Yayını, Kars, 2018, ss. 31-55.
- Üzümcü, Adem (2018b), "TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Gelişimi (2010-2017), TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Gelişimi ve Dış Ekonomik Çevre Analizi, (Editör: A. Üzümcü), SERKA Yayını, Kars, 2018, ss. 57-97.
- Üzümcü, Adem vd. (2018), "TRA2 Bölgesi İle Hedef Bölgeler Dış Ticaret Pazarları Arasındaki Dış Ticaret Gelişmeleri Analizi", TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Gelişimi ve Dış Ekonomik Çevre Analizi, (Editör: A. Üzümcü), SERKA Yayını, Kars, 2018, ss. 267-389.
- Worldbank (2018), Gürcistan Ekonomisi, <http://www.worldbank.org/en/country/georgia> (Erişim: 03.11.2018)

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I-

SOSYO-POLİTİK, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ BAĞLAMDA
DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I-

SOSYO-POLİTİK, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ BAĞLAMDA
DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

Ahmet Kutsi Tecer'in, Anadolu'nun henüz keşfedilmemiş değerlerini hatırlatan o meşhur şiirine atıfla, '*orda bir yer var uzakta...*' demekten kendimizi alıkoyamıyoruz, konu Ardahan olunca... Coğrafi uzaklığının da beraberinde getirdiği, görece bir yalıtılmışlık içerisinde olan Ardahan ili ile ilgili pek az akademik çalışma vardır. Bu bakımdan, nice değer ve potansiyelleri henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş ve kayda geçirilmemiş olan Ardahan'la ilgili yapılacak her türlü bilimsel çalışma, büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda kitabın hazırlanmasındaki temel amacımız; Ardahan'ın kronik sorunlarının yakından incelenmesinin yanı sıra, ilin hâlen bakir sayılabilecek pek çok değerleri, varlıkları ve potansiyelleriyle ilgili geniş ve ayrıntılı bir bilimsel envanter oluşturabilmektir. Nitekim Ardahan, taşıdığı kadim birikimi ve gücüyle, ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel alandaki zenginlikleriyle, ülkemizin kalkınmış mekânlarından biri olmaya muktedir; geçmişten günümüze özü her daim gür, güzide bir Anadolu toprağıdır.

Ardahan siyaseti, tarih ve arkeolojisi, edebiyat ve kültürü, sosyo-ekonomisi, hayvancılığı ve arıcılığını konu alan ve değerlendiren 21 bilimsel makaleden oluşan bu kitap, bir şehir monografisidir. Ancak Ardahan ili, tarihi, yer altı ve yerüstü pek çok zenginlikleri ile tek bir kitapta, bütünüyle tüketilemeyecek ölçüde, geniş bir değer spektrumuna sahip olduğundan, "Ardahan Değerlemeleri I", serimizin ilk kitabıdır.

Yerel yöneticilerden, siyasal aktörlere, akademisyenlerden bürokratlara kadar çok farklı kesimlerin ilgisini çekebileceğine inandığımız bu kitabın, disiplinlerarası niteliği ile Ardahan'la ilgili önemli bir boşluğu dolduracağını düşünüyoruz.

NOBELBİLİMSELESERLER

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD ŞTİ.
Markasıdır.

Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok. Güleryüz Apt.
No:9 Daire:3 Kadıköy / İSTANBUL Tel-Faks: +90 216 418 20 10
nobel@nobelyayin.com|okuyucu@nobelyayin.com

www.nobelyayin.com

nobelyayin | nobelkitap | nobelcocuk | nobelyasam | nobelcocukyayin

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ

-|-

Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

---

Editör

Doç. Dr. İhsan Kurtbaşı

Yazarlar

Doç. Dr. İhsan Kurtbaşı
Adem Keser
Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Soysüren
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Uyanıker
Emre Gezer
Dr. Öğr. Üyesi Sami Patacı
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Oral Patacı
Dr. Öğr. Üyesi Hamza Kolukısa
Prof. Dr. Şüreddin Memmedli
Dr. Öğr. Üyesi İkrâm Çınar
Prof. Dr. Adem Üzümcü
Arş. Gör. Tarık Duran
Arş. Gör. Ramazan Taşçı
Prof. Dr. Ali Çımat
Dr. Öğr. Üyesi Güven Gürkan İnan
Dr. Öğr. Üyesi Arzu Kılıç
Prof. Dr. Berrin Filizöz
Arş. Gör. Dr. Mehmet Gür

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Bilen
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Topcuoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Kutay Üstün
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Eştürk
Doç. Dr. Seymur Ağazade
Dr. Öğr. Üyesi Ertan Doğan
Arş. Gör. Ömer Atalay
Doç. Dr. Ötügen Senger
Öğr. Gör. Kemal Yazıcı
Doç. Dr. Aziz Gül
Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz
Prof. Dr. Ahmet Güler
Dr. Selim Bıyık
Zir. Müh. Gökhan Kavak
Yük. Müh. Abdurrahman Aydın
Arş. Gör. Emre Uğurlutepe
Prof. Dr. Osman Kaftanoğlu

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

Editör: Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Bilimsel Eserler No. : 193
ISBN : 978-605-2149-92-8
Basım Sayısı : 1. Basım, Mart 2019

© Copyright 2019, NOBEL BİLİMSEL ESERLER SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz. 'NOBEL BİLİMSEL ESERLER' Bir Nobel Akademik Yayıncılık markasıdır.

Genel Yayın Yönetmeni : Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Yayın Koordinatörü : Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Redaksiyon : Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-
Sayfa Tasarım : Leyla Kurt -leyla@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım : Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt : Atalay Matbaacılık / Sertifika No.: 15689-
Büyük Sanayi 1 Cad. Elif Sok. No.:7/236-237 İskitler / ANKARA

Kütüphane Bilgi Kartı

Kurtbaş, İhsan.

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar / İhsan Kurtbaş

1. Basım. XXII+ 532 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN: 978-605-2149-92-8

1. Siyaset 2. Kültür 3. Ekonomi 4. Ardahan

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı mh. 2465 sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat Şaşmaz-ANKARA - siparis@nobelyayin.com-

Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65

E-Satış: www.nobelkitap.com - www.atlaskitap.com - **Bilgi:** esatis@nobelkitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Ana Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi, Başarı Dağıtım, D&R mağazaları, Dost Dağıtım, Güneş Dağıtım, Kitapsan, Nezh Kitabeveleri, Prefix, Remzi Kitabeveleri, TveK Mağazaları

SUNUŞ

Üniversiteler, toplumların teknik ve insanî düzeydeki beklenti ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere bilgiyi üreten, ürettiği bilgiyi işleyerek, bölgesi, ülkesi ve insanlık için anlamlı ve yararlı çıktılara dönüştüren bilimsel merkezlerdir. Ardahan Üniversitesi, hedef olarak Kafkasya, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya açılan bir bilim kapısı olmayı, kendi hinterlandındaki bu geniş coğrafyanın ihtiyaçlarını gözeterek bilimsel faaliyetler yapmayı, işbirlikleri geliştirmeyi ve bölgesel kalkınmada içinde bulunduğu coğrafyanın ufku olmayı misyon edinmiş bir üniversitedir. Bu misyon doğrultusunda Üniversitemiz, fikri ve vicdanı hür, milli ve kültürel değerlerine bağlı, eleştirel düşünen, girişimci, başarılı ve üstün nitelikli bireyler yetiştirme hedefi doğrultusunda, hitap ettiği coğrafyanın potansiyellerini açığa çıkararak, katma değerler üretme yolunda emin adımlarla ilerlemektedir.

Bu doğrultuda kuruluşundan bu yana henüz on bir yıl geçmiş olan Üniversitemiz, bir yandan güçlü bir fizikî alt yapı oluşturmaya çalışırken, öte yandan özgür çalışma ortamı içerisinde, çalışanlarının mensup olmaktan gurur duyduğu, niceliksel ve niteliksel bakımdan yetkin akademik kadrosuyla eğitim/öğretim faaliyetlerine başarıyla devam etmektedir. Bu kapsamda, küreselleşen dünyayı iyi okuyup, bölgemizin ve ülkemizin gerçeklerini göz ardı etmeden, kalite odaklı araştırma ve projeler üretmenin, patent çalışmaları yapmanın gayreti içinde olan Üniversitemiz; şehirle bütünlük bir şekilde, kamu ve özel sektör işbirliğini sağlayarak, bilgiyi teknolojiye dönüştürmeye odaklanmıştır. Bu hedef çerçevesinde, Üniversitemiz, ilimizin, bölgemizin ve uzandığı coğrafyanın geliştirilmeye açık somut/soyut zenginliklerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Kanaatimce Ardahan gibi kadim bir ilimizin, bilimsel olarak etraflıca incelenmesi için Üniversitemiz, önemli bir ortam sağlamaktadır.

Tarihsel düzeyde, Üniversitemize adını veren Ardahan ilimiz, geçmişte Türklerin Anadolu'ya giriş ve geçit kapısı iken; günümüzde Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapımız olma özelliği ile jeopolitik önemini korumaktadır. Açılması beklenen Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Borçka'da inşası planlanan Muratlı Gümrük Kapısı ile birlikte, Ardahan ve çevresi, ülkemiz açısından stratejik bir öneme sahip olmasının yanı sıra; muazzam düzeyde turistik ve lojistik fırsatlarıyla öne çıkmaktadır. Ekonomik açıdan, sahip olduğu et, süt, tereyağı, kaşar ve bal gibi hayvansal ürünler göz önünde bulundurulduğunda, Ardahan, yapılacak yeni yatırımlarla, sosyo-ekonomik kapasitesi açığa çıkarılması gereken güzide bir ilimizdir. Sosyal düzeyde ise; örf, adet, gelenek, görenek ve folklorik zenginlikleri ile pek çok kıymeti bünyesinde taşıyan Ardahan'ın yerel kaynaklarının bilimsel bilgiler ışığında incelenip, ekonomik ve toplumsal bir kıymete dönüştürülmesi konusunda Üniversitemizin, sorumlu kurumların başında geldiği bir gerçektir.

Bu bağlamda, Üniversitemiz üzerine düşen görevi yerine getirme hususunda, somut projeler üreterek önemli katkılar sağlamaktadır. Nitekim bugüne kadar gerçekleştirdiği birçok bilimsel etkinliğin yanı sıra; Üniversitemizin 10-12 Ekim 2018 tarihlerinde düzenlemiş olduğu I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, bu vizyonun bir tezahürü olarak alanındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Sempozyumun ana teması olan Ardahan Değerlemeleri başlığı altındaki çalışmaların toplandığı bu kitap, ilimizin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısıyla ilgili kapsamlı ve özgün bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayan ilk 'derleme kitap' olma özelliğini taşımaktadır. Üniversitemizin ön ayak olduğu bu kıymetli çalışmanın, ilgili okurlara yarar sağlamasını içtenlikle temenni ederim.

Prof. Dr. Mehmet Biber
Ardahan Üniversitesi Rektörü

EDİTÖRDEN

Anadolu folkloru ile ilgili önemli çalışmalar yapmış olan şair Ahmet Kutsi Tecer'in, Anadolu'nun henüz keşfedilmemiş değerlerine ilişkin, belli bir yakınma içeren, o meşhur şiirine atıfla, '*Orda bir yer var uzakta...*' demekten kendimizi alıkoyamıyoruz, konu Ardahan olunca... Coğrafi uzaklığının da beraberinde getirdiği, görece bir yalıtılmışlık içerisinde olan Ardahan ile ilgili pek az akademik çalışma vardır. Bu bakımdan, nice değer ve potansiyelleri henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş ve kayda geçirilmemiş olan Ardahan'la ilgili yapılacak her türlü bilimsel çalışmanın, çok kritik bir önemi haiz olduğunu düşünüyorum. Bununla birlikte, geniş bir perspektifi gerektirebilecek bu tür çalışmaların yapılması; ilin tarihsel, sosyolojik ve ekonomik açıdan yeniden inşası için gerekli hamleleri tetikleyebilecek ve uzun vadede toplumsal bellek oluşturabilecek bir potansiyel taşımaları bakımından, oldukça büyük değer taşımaktadır.

Bu çerçevede münferit çalışmaların ötesinde, Ardahan'la ilgili kapsamlı bir envanter oluşturma düşüncemiz; aslında nice zamandır köklü bir şekilde içimizde yer etmiş idi. Sözü edilen bu arzumuzu gerçekleştirebilme mecralarımızdan biri, 10-12 Ekim 2018 tarihinde Üniversitemiz ev sahipliğinde gerçekleştirdiğimiz I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu oldu. Elinizdeki bu kitap, sözünü ettiğim I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nun 'Ardahan Değerlemeleri' adlı kategorisinde sunulmuş olan ve hakem değerlendirmesinden geçmiş makalelerden yapılan bir 'seçki' niteliğindedir.

Kitabın hazırlanmasındaki temel hedefimiz; siyasetinden ekonomisine, edebiyat ve kültüründen hayvancılığına kadar, Ardahan'ın pek çok farklı boyutunun bilimsel şekilde ele alınmasıdır. Öncelikli amacımız ise; Ardahan'ın kronik sorunlarının yakından incelenmesinin yanı sıra, ilin hâlen bakir sayılabilecek pek çok değer, varlık ve potansiyelleriyle ilgili geniş ve ayrıntılı bir bilimsel kaynak oluşturabilmektir. Nitekim Ardahan, taşıdığı kadim birikimi ve gücüyle, ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel zenginlikleriyle, ülkemizin kalkınmış mekânlarından biri olmaya muktedir; geçmişten günümüze özü her daim gürr, kıymetli ve güzide bir Anadolu toprağıdır.

Tarihsel açıdan Ardahan'daki Türk varlığı, M.Ö. 720 yılında bir Türk kavmi olan Kıpçaklar'ın ataları olan Kimmerler'e dek uzanır. Şehir, adını 628 yılında Hazar Türklerinin bir kolu olan Arda Türklerinin eline geçmesinden

sonra almıştır. 1069’da Alparslan tarafından fethedilerek Selçuklu Devleti’nin egemenliğine giren Ardahan, 1551 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu’na katılmıştır. 1828-1855 yıllarında Kars ve Batum ile birlikte savaş tazminatı olarak Ruslar’a bırakılan Ardahan; 40 yıl sonra, 1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu’na iade edilmiştir. Ancak bundan altı ay sonra, Mondros Ateşkes Anlaşması’yla Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğramış, ardından 23 Şubat 1921’de düşman işgalinden kurtarılmıştır. Yakın tarihimizde, 7 Temmuz 1921’de vilayet yapılan Ardahan, 1926 yılında ilçe yapılarak Kars’a bağlanmış; 1992 yılında ise tekrar il statüsüne kavuşmuştur. Bu çerçevede Türklerin Anadolu’ya giriş kapısı olan Ardahan, yaklaşık olarak 3 bin yıldır, Türk milletinin şanlı tarihinin kadim bir parçasıdır. Turistik açıdan, ekonomik, kültürel, folklorik, coğrafi ve turistik bakımdan, ülkemizin potansiyel zenginliği oldukça fazla olan illerinden biridir. Neticede pek çok kıymeti bünyesinde bulunduran Ardahan ilini, burada bütün boyutlarıyla ifade edebilmem mümkün olmayacağından, kitabın adının yansıttığı ve çalışmanın üzerine inşa olunduğu temel formülasyonu, aşağıda üç madde altında, kısaca, özetlemek isterim.

İlk olarak, ‘Ardahan **Değerlemeleri**’ başlığında ‘değerleme’ kelimesine bir açıklık getirmek isterim. Değerleme kavramı literatürde, maddi kıymetlerin vergi kanunlarında gösterilen gün ve zamanlardaki değerlerinin saptanması işlemidir. Hukuki açıdan değerlendirme, ‘kıymet takdiri’ anlamında kullanılmaktadır. Gündelik dilde ise, bir malın değerini belirlemek, takdir, değer biçme ve değerlendirmeye yargıda bulunma gibi anlamlara gelmektedir. Bu çerçevede ‘değerleme’ tabiri, Ardahan ilinin yer altı ve yer üstü varlıklarının tespitine hizmet edebilecek akademik yaklaşımları vasıflandırmak üzere kullanılmıştır. Bu çerçevede disiplinlerarası çalışmaları gerektirecek böylesi bir girişim; pek çok kişinin gözünden Ardahan’ın varlık ve potansiyellerine ilişkin bir takım spesifik değerlemelerin sistematik bir sentezinin yapılmasını gerektirir.

İkinci olarak, kitabın alt başlığında, **Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar** şeklinde üç ana kavram yer almaktadır. Bu kavramlar, makalelerin içeriğine ve niteliğine uygun olarak belirlenmiştir. *Değerler* kavramı, Ardahan’ın sahip olduğu maddi ve manevi varlıklarını ele alan çalışmaları işaret etmek için tercih edilmiştir. *Potansiyeller* kavramı, Ardahan’ın hâlihazırda görünür olan ve gelecekte açığa çıkarılabilecek gizil güçlerini ifade etmek için kaleme alınan makaleleri yansıtmaktadır. *Yaklaşımlar* kavramı ise, yazarların tespit ettiği Ardahan’a ilişkin sorunlara, çözüm önerilerine ve kişisel yaklaşımlara atfen kullanılmıştır. Dolayısıyla Ardahan’ın siyaseti, tarihi ve arkeolojisi, edebiyatı ve kültürü, sosyo-ekonomisi, hayvancılığı ve arıcılığını ele alarak çeşitli değerlendirmelerde bulunan bu kitap; bir nevi bir şehir monografisidir.

Üçüncü olarak, kitabın başlığında bir numaralandırmaya gidilerek 'Ardahan Değerlemeleri I' ifadesi kullanılmıştır. Buradaki maksadımız; bu çalışmada eksik bırakmış olabileceğimiz bazı hususları, serinin sonraki çalışmalarında telafi yoluna gidebilme hakkımızı saklı tutmaktır. Nitekim Ardahan ili, geniş bir perspektifle, etraflıca, ele alınmayı gerektiren pek çok varlık ve potansiyeli ile tek bir kitapta bütünüyle tüketilemeyecek ölçüde geniş bir değerler spektrumuna sahiptir. Böylesi bir zenginliğin ancak uzun vadeli ve uzun erimli çalışmalarla ortaya çıkarılabileceğine ve serimlenebileceğine inanıyoruz.

Burada bu yazıyı sonlandırırken; kitap fikrinin ortaya çıktığı ilk andan itibaren, engin birikim ve tecrübeleri ile bize yol gösteren, cesaretlendiren ve bizlerden hiçbir desteği esirgemeyen Ardahan Üniversitesi Rektörü, Sayın Prof. Dr. Mehmet Biber Hocamız'a en içten teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum.

Yerel yöneticilerden, siyasal aktörlere; akademisyenlerden bürokratlara kadar çok farklı kesimlerin ilgisini çekebileceğine inandığımız bu kitabın, disiplinlerarası niteliği sayesinde, Ardahan'la ilgili önemli bir boşluğu dolduracağını düşünüyoruz.

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	III
Editörden.....	V

ARDAHAN SİYASETİ

BÖLÜM 1

SİYASİ MESELE TEMELLİ OY VERME DAVRANIŞI VE SEÇMEN TERCİH VE KARARLARININ OLUŞMASINDA REEL SORUNLARIN ETKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA Ardahan İli Örneği

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Özet.....	3
Giriş.....	5
1. Araştırmanın Metodolojisi	7
2. Araştırma Bulgularının Analizi Ve Değerlendirilmesi.....	9
2.1. Sosyodemografik Özellikler	10
2.2. Genel ve Yerel Sorun Algısı	12
2.2.1. Ekonomi, İşsizlik ve Yoksulluk Sorunu	16
2.2.2. Altyapı Sorunları ve Geri Kalmışlık Sorunu (%27,0).....	18
2.2.3. Terör Sorunu.....	22
2.2.4. Tarım Ve Hayvancılık Politikalarıyla İlgili Sorun.....	22
2.2.5. Siyaset Ve Siyasal Aktörlerle İlgili Sorunlar.....	25
2.2.6. Eğitim Sorunu	27
2.2.7. Diğer Sorunlar.....	29
2.3. Siyasal Tercihlerin Oluşmasına Etki Eden Faktörler Üzerine Kısa Bir Betimleme	29
2.3.1. Siyasal Bilgi/Bilinç Düzeyi ve Siyasal Tercihlerin Oluşmasında Reel Sorunların Etkisi.....	31

2.3.2. Seçmenlerin Kararlarının Netleşme Zamanı Üzerinden Bağlamsal Bir Değerlendirme	32
Sonuç.....	37
Kaynakça.....	41

BÖLÜM 2

SOSYAL MEDYA VE SİYASAL KATILIM İLİŞKİSİ: Ardahan İli Örneğinde Üniversite Gençliği Üzerine Bir Araştırma

Adem Keser

Özet	43
Giriş.....	44
1. Siyasal İletişim Süreci	46
2. Sosyal Medya Ve Sosyal Medyanın Özellikleri	48
2.1. Sosyal Medyanın Araçları	49
2.2. Sosyal Medya ve Geleneksel Medyanın Karşılaştırılması	50
2.3. Dijital Aktivizm.....	51
2.4. İfade Özgürlüğü Alanı Olarak Sosyal Medya.....	52
2.5. Siyaset ve Sosyal Medya.....	54
3. Yöntem.....	56
3.1. Hipotezler.....	57
3.2. Bulgular	58
3.2.1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri ve Siyasete İlgili Düzeyleri.....	58
3.2.2. Katılımcıların Bir Önceki Milletvekili Genel Seçimlerinde (1 Kasım 2015) Oy Kullanma Durumu ve Oy Verdikleri Partiye Olan Bağlılık Düzeyi.....	59
3.2.3 Katılımcıların Gelecekte Aktif Siyasette Görev Alma Düzeyi.....	61
3.2.4. Katılımcıların Sosyal Medya Kullanım Sıklığı ve Sosyal Medya Kullanım Süreleri	62
3.2.5. Katılımcıların Sosyal Medya Üzerinden Siyasal Bir Gruba, Etkinliğe Üye Olma ve Siyasal Gösteri, Miting veya Eyleme Katılma Düzeyi	63
3.2.6. Katılımcıların Sosyal Medyada Politik Tartışmalara Girme ve Politik Paylaşımarda Bulunma Düzeyi ve Sosyal Medyada Politik Varlık Göstermeme Sebepleri	64
3.2.7. Katılımcıların Cinsiyete Göre Sosyal Medya ve Siyaset ile İlgili Görüşlerinin Farklılaşma Düzeyi	66

3.2.8. Katılımcıların Sosyal Medya ve Siyaset ile İlgili Görüşlerinin Siyasete İlgili Düzeyine Göre Farklılaşma Düzeyi	68
Sonuç.....	70
Kaynakça	72

BÖLÜM 3

ARDAHAN HALKEVİ DENEYİMİ: Miyon ile Gerçeklik Arasındaki Mesafe

Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Soysüren, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Uyaniker

Özet	75
Giriş.....	77
1. Kuruluş Ve Misyon	78
1.1. Ardahan Halkevi'nin Kuruluşu.....	81
2. Yıllara Yayılan Atalet	84
2.1. Kadro Sorunu	87
2.2. Mali Zayıflığın Girdabında	92
2.3. Yıllara Yayılan Mekan Sorunu.....	96
Sonuç.....	103
Kaynakça	105
EKLER (Belge Örnekleri).....	109

ARDAHAN'IN TARİH VE ARKEOLOJİSİ

BÖLÜM 4

YENİ ARAŞTIRMALARIN SONUÇLARINA GÖRE ARDAHAN'IN ARKEOLOJİK BULUNTULARI

Dr. Öğr. Üyesi Sami Patacı

Özet	119
Giriş.....	120
1. Merkez İlçe Arkeolojik Buluntuları	121
1.1. Ölçek-Kalecik Tepesi Kalesi ve Yerleşimi.....	122
1.2. Ölçek-Kuzey Kalesi.....	122
1.3. Gölgeli Kalesi.....	123

1.4. Gölgele-Güneybatı Kalesi ve Yerleşimi.....	124
1.5. Gölgele Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı.....	125
1.6. Samanbeyli Savunma Yapısı.....	125
1.7. Hasköy Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı.....	126
1.8. Hasköy Gözetleme Kulesi	126
1.9. Beşiktaş Kalesi, Yerleşimi ve Kurganları	127
1.10. Sulakyurt Demir Çağı ve Orta Çağ Seramik Buluntuları Alanı.....	128
1.11. Çağlayık-Doğu Savunma Yapısı	128
1.12. Çağlayık-Kuzeydoğu Kalesi.....	129
1.13. Bayramođlu Kalesi.....	130
1.14. Bağdaşan Savunma Yapısı	131
2. Çıldır İlçesi Arkeolojik Buluntuları	132
2.1. Akçakale Adası Ören Yeri.....	132
2.2. Senger Tepe Kalesi (Sur ile Güçlendirilmiş Mevsimlik Yerleşimi).....	134
2.3. Semiha Şakir Yüksek Yayla Yerleşimi ve Ağılı.....	136
2.4. Kotanlı Eskiçağ Arkeolojik Alanı	136
2.5. Dođankaya Demir Çağı ve Orta Çağ Seramik Buluntuları Alanı.....	137
2.6. Şeytan Kalesi Eskiçağ Seramik Buluntuları	137
3. Göle İlçesi Arkeolojik Buluntuları	138
3.1. Kayaaltı (Omega) Kalesi	138
3.2. Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı	139
3.3. Çobanköy Kalesi ve Yerleşimi	139
3.4. Çobanköy Höyüğü	140
3.5. Kuzupınarı Kalesi ve Yerleşimi	141
3.6. Bellitepe-Batı Kulesi	143
3.7. Bellitepe-Doğu Kulesi ve Eskiçağ Ağılı.....	144
3.8. Bellitepe Kalesi	145
3.9. Balçesme-Kaynık Kulesi	146
3.10. Balçesme-Şipsirik Kulesi.....	147
3.11. Balçesme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi.....	148
3.12. Balçesme-Çam Ormanı Eskiçağ Arkeolojik Alanı	148
3.13. Durucasu-Şimşimik Kalesi	149
Sonuç.....	150
Kaynakça.....	152
Resimler	154

BÖLÜM 5
ARDAHAN'DA TARİHİ BİR CAMİ:
Suhara Köyü Camii

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Oral Patacı

Özet	165
Giriş	167
1. Çıldır Tarihi Hakkında Genel Bilgi	168
2. Suhara Köyü Camii Mimari Özellikleri	170
3. Suhara Köyü Camii'nin Tarihî Geçmişi ve Tarihlendirilmesi	173
Sonuç	179
Kaynakça	181
Fotoğraflar ve Çizimler	182

BÖLÜM 6
POSOF'TA KURULAN ATABEK DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

Emre Gezer

Özet	191
Giriş	192
I. Kuruluş Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	194
II. Bağımsızlık Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	197
III. Zayıflama Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	202
IV. Yıkılış Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	205
Sonuç	209
Kaynakça	211

ARDAHAN'IN EDEBİYAT VE KÜLTÜRÜ

BÖLÜM 7
ÂŞIK CİNASÎ'NİN ŞİİRLERİNDE ARDAHAN

Dr. Öğr. Üyesi Hamza Kolukısa

Özet	215
Giriş	216
1. Âşık Cinasî Kimdir?	218

2. Âşık Cinası'nın Şiirlerinde Ardahan	219
Sonuç.....	237
Kaynakça	238

BÖLÜM 8
1894 YILI TİFLİS'İN GÜRCÜCE İVERİA GAZETESİNDE
ARDAHAN SANCAĞINA YOLCULUK İZLENİMİ

Prof. Dr. Şureddin Memmedli

Özet	239
Giriş.....	240
1. Ön Bilgiler	240
2. Ardahan'ın Coğrafi Konumu Hakkında	241
3. Gökdağ Hakkında.....	243
4. Göller Hakkında.....	243
4.1 Aktaş/Hozapın Gölü	243
4.2. Çıldır Gölü	244
5. Taşköprü Hakkında.....	245
6. Köyler Hakkında.....	246
6.1. Akçakale	246
6.2. Çamdıra	246
6.3. Cala	247
6.4. Cambaz.....	247
6.5. Taşbaşı	248
7. Çıldır Terekeme Ailesinde Misafirlik	248
8. Kör İsmail'in Mertliği.....	250
9. Kiliseler Hakkında	251
10. Coğrafi İsimlerin Yorumu	252
Sonuç.....	254
Kaynakça	255

BÖLÜM 9
BİR POSOF MASALININ ETNOPEDAGOJİK YÖNDEN İNCELENMESİ:
Tilkiyle Nine

Dr. Öğr. Üyesi İkrâm Çınar

Özet.....	257
Giriş.....	258
1. Etnopedagoji.....	259
1.1. Etnopedagojinin Etkili Aracı: Masal.....	260
1.2. Değer Ve Değerler Eğitimi.....	261
2. Yöntem.....	262
2.1. Masal Hakkında.....	262
3. Bulgular Ve Yorum.....	263
Sonuç.....	268
Kaynakça.....	269
Ek-1. Masal.....	270

ARDAHAN'IN SOSYO-EKONOMİSİ

BÖLÜM 10
ARDAHAN İLİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU VE GÜRCİSTAN İLE DIŞ
TİCARETİNİN 2010-2017 DÖNEMİNDEKİ GELİŞİMİ

Prof. Dr. Adem Üzümcü

Özet.....	275
Giriş.....	276
1. Ardahan İlinin Sosyo-Ekonomik Durumu.....	278
2. Gürcistan Ekonomisi ve Gürcistan-Türkiye Dış Ticaretinin Gelişimi.....	289
3. Ardahan İlinin 2010-2017 Döneminde Dış Ticaretinin Gelişimi.....	291
4. Ardahan İlinin 2010-2017 Döneminde Gürcistan İle Dış Ticaretinin Gelişimi ve Özellikleri.....	297
Sonuç.....	304
Kaynakça.....	306

BÖLÜM 11
ARDAHAN İLİNE YAPILAN KAMU YATIRIMLARININ
ETKİNLİKLERİNİN VERİ ZARFLAMA ANALİZİ
(VZA) YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Tarık Duran & Arş. Gör. Ramazan Taşcı & Prof. Dr. Ali Çımat

Özet	309
Giriş	311
1. Yöntem	311
1.1. Veri Zarflama Analizi ve Etkinlik Ölçüm Yönteminin Seçilmesi	311
1.2. Veri Zarflama Analizine İlişkin Teorik Çerçeve	312
1.3. Karar Verme Birimleri (KVB) ve Girdi-Çıktı Değişkenlerinin Seçilmesi	314
2. Bulgular	316
Sonuç	320
Kaynakça	323

BÖLÜM 12
BİLİMSEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİNİN ÜNİVERSİTE
SANAYİ İŞBİRLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNDEKİ ROLÜ
Ardahan İli Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Güven Gürkan İnan

Özet	325
Giriş	326
1. Üniversite-Sanayi İşbirliği	327
2. Üniversite-Sanayi İşbirliği Kanalları	330
3. Bilimsel Araştırma Yöntemleri	333
4. Ardahan İli Özelinde Üniversite-Sanayi İşbirliği Modeli	335
Sonuç	341
Kaynakça	343

BÖLÜM 13
MARKALAŞMADA TEMEL ADIM:
Marka Tescili ve Ardahan

Dr. Öğr. Üyesi Arzu Kılıç & Prof. Dr. Berrin Filizöz

Özet	347
Giriş	348
1. Marka	349

2. Marka Türleri	352
3. Marka Tescili	353
4. Ardahan; Genel Ekonomik Ve Marka Tescil Durumu	354
5. Araştırma Amacı, Yöntem Ve Kısıtlar	358
6. Bulgular	359
Sonuç	363
Kaynakça	365

BÖLÜM 14

POSOF'UN TRA2 BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ VE GELİŞME EKSENLERİ BAĞLAMINDA KALKINMA PROJELERİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Ar. Gör. Dr. Mehmet Gür & Dr. Öğr. Üyesi Ömer Bilen &
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Topcuoğlu & Dr. Öğr. Üyesi Kutay Üstün

Özet	367
1. Posof İlçesinin TRA2 Bölgesindeki Yeri ve Mevcut Durumu	369
1.1. Konumu, Coğrafyası ve İklimi	369
1.2. Tarihçesi	370
1.3. Demografik Yapısı	371
1.4. Ekonomik Yapı	371
1.5. Tarım, Hayvancılık ve Arcılık	372
1.6. Doğal Yapı ve Turizm	374
2. TRA2 2014-2203 Bölge Planı Vizyonu ve Gelişme Eksenleri	377
3. Araştırma Yöntemi Ve Sonuçlar	379
3.1. Kantitatif Araştırma Sonuçları	380
3.2. Kalitatif Araştırma Sonuçları	382
4. POSOF için Önerilen Kalkınma stratejileri ve Projeleri	385
Sonuç	388
Kaynakça	390

ARDAHAN HAYVANCILIĞI

BÖLÜM 15

ARDAHAN İLİ BÜYÜKBAŞ HAYVANCILIK SEKTÖRÜ MEVCUT DURUM SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Eştürk & Doç. Dr. Seymur Ağazade

Özet	393
Giriş	395
1. Türkiye’de Büyükbaş Hayvancılık	397
2. Ardahan İlinde Büyükbaş Hayvancılığın Mevcut Durumu	402
3. Materyal ve Yöntem	404
4. Araştırma Bulguları	405
Kaynakça	415

BÖLÜM 16

ARDAHAN YÖRESİNDEN MEVSİMSSEL OLARAK TOPLANAN SÜT VE KAŞAR PEYNİRİ ÖRNEKLERİNDE AFLATOKSİN M1 DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI

Dr. Öğr. Üyesi Ertan Doğan

Özet	417
Giriş	418
1. Materyal ve Metot	422
1.1. Materyal	422
1.1.1. Süt Numuneleri	422
1.1.2. Kaşar Peyniri Numuneleri	422
1.1.3. Aflatoksin M1 ELISA Test Kiti	423
1.1.4. Süt Numunelerinin Analize Hazırlanması	423
1.1.5. Peynir Numunelerinin Analize Hazırlanması	423
1.2. Metot	424
2. Bulgular	424
2.1. Yaz Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Ait Analiz Sonuçları	424
2.2. Sonbahar Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Analiz Sonuçları	424
2.3. Kış Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Ait Analiz Sonuçları	425
2.4. İlkbahar Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Ait Analiz Sonuçları	425

Sonuç.....	426
Kaynakça.....	435

BÖLÜM 17

ARDAHAN İLİ GÖLE İLÇESİ BÜYÜKBAŞ HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN SWOT ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Ömer Atalay & Doç. Dr. Ötügen Senger

Özet.....	439
Giriş.....	440
1. Türkiye’de Büyükbaş Hayvancılık.....	441
1.1. Göle İlçesinde Büyükbaş Hayvancılık.....	443
2. Literatürde Büyükbaş Hayvancılık Sektörünün Swot Analizi İle Değerlendirilmesi	447
3. Materyal	449
4. Metot.....	450
5. Araştırma Bulguları.....	450
5.1. SWOT Analizi.....	461
Sonuç.....	465
Kaynakça.....	467

ARDAHAN ARICILIĞI

BÖLÜM 18

ARDAHAN ARICILIĞININ POTANSİYELİ

Kemal Yazıcı

Özet.....	471
Giriş.....	472
1. Ardahan’da Arıcılık Neden Önemlidir?	474
1.1. Arı Irkı.....	474
1.2. Koloni Sayısı.....	475
1.3. Ana Arı Üretimi.....	477
1.4. Meralar ve Mera Kapasiteleri.....	477
2. Ardahan’ın Organik Bal Üretimi Açısından Önemi	478
Sonuç.....	480
Kaynakça.....	481

BÖLÜM 19
ARDAHAN İLİ ARICILIK İŞLETMELERİNDE
KOLONİ YÖNETİMİNDE YAPILAN BAŞLICA YANLIŞLIKLAR

Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz

Özet	483
Giriş	484
1. Eğitim Yetersizliğinin Yetiştiricilerin Koloni Bakım ve Yönetim Uygulamalarına Yansımaları	485
1.1. Popülasyon Kontrolü	486
1.1.1. İki Ana Arılı Koloni Yönetim Sistemi	488
1.1.2. Koloni Destek Sistemi	490
1.1.3. Paket Arı Sistemi	491
1.1.4. Ana Arı Hapsi	492
1.2. Mera Kullanımı	493
1.3. Damızlık Kullanımı	494
1.4. Arı Beslemesi	495
1.5. Arı Sağlığı	500
1.6. Yanlış ve Bozuk Petek Kullanımı	501
1.7. Kışlatma	501
2. Örgütlenme ve Ürünlerin Değerlendirilmesi	503
Sonuç	503
Kaynakça	504

BÖLÜM 20
KAFKAS BAL ARISI GEN MERKEZİ VE KORUNMASI İÇİN ALTERNATİF
YÖNTEMLER

Doç. Dr. Aziz Gül & Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz & Öğr. Gör. Kemal Yazıcı

Özet	507
GİRİŞ	508
1. Kafkas Bal Arısı Gen Merkezi Ve Korunması İçin Alternatif Yöntemler	510
1.1 Kafkas İzole Alanları İçerisinde Islah Çalışmaları Yapılmalı	510
1.2 Yapay Tohumlama Çalışmalarına Yer Verilmeli	511
1.3 Elde Edilen Genetik Materyaller Dondurularak Korunmalı	512
SONUÇ	514
KAYNAKÇA	516

BÖLÜM 21
ARDAHAN YÖRESİ ARISININ
(*Apis mellifera caucasica* G.) ANADOLU VE DİĞER BAZI ARI IRKLARI İLE
MORFOLOJİK, DAVRANIŞ, PERFORMANS VE ÜREME ÖZELLİKLERİ
YÖNÜNDE KARŞILAŞTIRILMASI

Prof. Dr. Ahmet Güler & Öğr. Gör. Kemal Yazıcı & Dr. Selim Bıyık &
Zir. Müh. Gökhan Kavak & Zir. Yük. Müh. Abdurrahman Aydın &
Arş. Gör. Emre Uğurlutepe & Prof. Dr. Osman Kaftanoğlu

Özet	520
Giriş.....	521
1. Materyal ve Metot.....	522
2. Bulgular	523
2.1. Performans ve Davranışı	523
2.1.1. Avantajları	523
2.1.2. Dezavantajları	524
2.2. Morfolojik Yönden Genel Karakterizasyonu	525
Sonuç.....	529
Kaynakça	531

